

Բնագիտ

ՔԱԿԻՆԵ

2016

ԹԻԻ 4

Գրականություն - Արուեստ - Իմացական Աշխարհ

Խմբագրական

«Բագին»ի այս թիւը կը բանանք մեր գրականութեան ամենէն ցայտուն դէմքերէն՝ Չարեհ Որբունիի *Հալածուածները* վիպաշարքի ութերորդ եւ վերջին օղակը հանդիսացող անտիպ էջերով: Այդ շարքը, իր կառուցային ծրագրով ու կիրառումով, կը հանդիսանայ մեր գրականութեան կարեւորագոյն գործերէն մէկը: Որբունի անոր էջերով սփիւռքեան փորձառութեան, օտարին հետ կործանիչ հանդիպումին բացայայտումն ու սրբագրումը կ'ընէ¹: Այդ էջերը սակայն ճամբայ ունին կտրելիք հասնելու համար սփիւռքեան գրականութեան մը ինքնագիտակցութեան հողվոյթին, ուր պայմաններու բերումով տիրող եղած է կեթոյական՝ «մենք մեր իւրով տապկուելու» տրամադրութիւնը: Անոնց հրատարակումով կ'ուզենք ժամանակակից ընթերցողին ուշադրութիւնը հրաւիրել քիչ կարդացուած եւ գնահատուած գրողին վրայ, որուն համար գրելը, ամէն բանէ առաջ եղած է կեանքը զգալու եւ ապրելու միջոց, ի՛ր կեանքը, ի՛ր աշխարհը, հեռու քաղաքական ու գաղափարական եւ մանաւանդ կեթոյի մը ծառայելու մտահոգութենէն: «Երբ բան մը կը գրեմ, իմ աշխարհէս կու գայ: Ահա թէ ինչու ես կեթոյին մէջ չեմ», կը յայտարարէ Չարեհ Որբունի «Բագին»ի 1980-ի էջերուն մէջ:

Այս թիւին մէջ, Վարդան Մատթէոսեանի ջանքերով, լոյսին կը բերուին նաեւ Որբունիի անտիպ նամակներէն չորսը, յորում սփիւռքահայ գրող եւ խմբագիր Սիմոն Սիմոնեանին, ինչպէս նաեւ 1980 թուականին «Բագին»ի էջերուն մէջ լոյս տեսած ֆրանսահայ գրող Մովսէս Պչաքճեանի եւ Չարեհ Որբունիի գրոյցէն քաղուածք մը, համադրուած երիտասարդ թարգմանիչ Ճէնիֆըր Մանուկեանի կողմէ: Կ'արժէ այստեղ նշել, որ Մանուկեանի թարգմանութեամբ վերջերս լոյս տեսաւ Որբունիի *Թեկնածուն*, անգլերէն լեզուով:

Արժանքինը կեթոյէն դուրս բնութագրող գրութեամբ մը, Աւետիս Հաճեան կը ներկայացնէ սպանագիր բանաստեղծուի ու վիպասանուի Աննա Արզումանեանը, իսկ Արամ Պաչեան՝ իր փորձարարական անտիպ վէպէն էջեր: Մեւան Տէյիւմենճեանի ուսումնասիրական աշխատանքին որպէս արդիւնք, կը կարդանք թրքական թատրոնի հիմնադիրներէն Մուսիին էրդուրուլի յուշերուն մէջ՝ Վահրամ Փափագեանի յիշատակը յաւերժացնող էջերուն մասին աշխատութիւնը: Հոն ալ ի յայտ կու գայ մեծ դերասանին կեթոյէն դուրս տարածուող բեմի սերն ու ներշնչող աշխատանքին արզասիքը՝ թրքական թատրոնի զարգացման մէջ: Այս առումով դժուար չէ նաեւ յիշելը լիբանանահայ թատրոնն ու անոր վարակիչ դերը՝ տեղական թատրոնի հիմնադրութեան մէջ:

«Բագին»ի մէջ իր առաջին գրութեամբ մեր ամենէն երիտասարդ աշխատակիցը՝ Հրակ Փափագեան, կը գրախօսէ Պոլտոյ մէջ վերջերս լոյս տեսած երեք հատորներ: Թիւր կը փակենք Մարկ Նշանեանի պատկերի եւ արխիւի յարաբերակցութիւնը միութեամբ ուսումնասիրութեամբ, ձօնուած վաղամեռիկ արուեստարան Նիրի Մելքոնեանի յիշատակին:

¹ Այս մասին տես Մարկ Նշանեանի՝ «Վկայագրութիւն, զոհագործում, ներում Որբունիի *Թեկնածուն* վէպին մէջ», Ինքնագիր գրական հանդէս՝ <http://inknagir.org/?p=6820>:

Բազմ

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ-ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ 2016

ԾԵ. ՏԱՐԻ, ԹԻՒ 4

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Խմբագրական.....	1
Մոնիթ կամ Ասֆալթ երկու Չ. Մ. Որբունի	5
Չարեհ Որբունիէն քանի մը նամակ Միմոն Միմոնեանին Վարդան Մատթեոսեան.....	11
Չարեհ Որբունի՝ իր սեփական խօսքերով Դենիֆրը Մանուկեան.....	21
Բանաստեղծութիւններ Աննա Արզումանեան	26
Káukazos (հատուածներ).....	28

Խմբագիր | Սոնիա Զիլեճեան-Աճեմեան

Փոխխմբագիր | Նորա Բարսեղեան

Զեւաւորում | Անոյշ Ակներեան Էջաղրում | Գօգօ Զաւանճեան

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՐԴ

Քրիստիան Բատիկեան
Մարուշ Երամեան
Վիգէն Թիֆլէսքճեան
Յակոբ Կիլլիւճեան
Աւետիս Զաճեան
Վարդան Մատթեոսեան

Շաղիկ Սկրտիչեան
Արքմենիկ Նիկողոսեան
Արամ Պաչեան
Սեւան Տէյիրմենճեան
Միրնա Տուզճեան
Յարութիւն Զիրքճեան

«ԲԱԳԻՆ»

Կողքի լուսանկարը Անահիտ Զայրապետեանի
«Ծիծեռնակի բոյն» Թալիշի ակերուած դպրոցին մէջ»

Աննա Արզումանեան եւ ակերակի գրականութիւնը		Աւետիս Հաճեան.....	30
Ուրախութիւն (հատուած վէպից)		Արամ Պաշեան.....	36
Վահրամ Փափազեան՝ Մուսիկն Էրթուրդուլի յուշերուն մէջ		Սեւան Տէյիբմենճեան.....	52
Նոր հրատարակութիւններ Պոլիսէն		Հրակ Փափազեան	64
Պատկերը որպէս արխիւ		Մարկ Նշանեան	68

Զրատարակութիւն՝ Զամազգայինի Կեդրոնական վարչութեան

Զասցէ՝

Պուրճ Զամուտ
Շաղգոյեան կեդրոն, Բ. յարկ
E-mail: pakin@hamazkayin.com
Զեռ. 00961 1 241072

Տպագրութիւն՝

Զամազգայինի
«Վահէ Սէթեան» տպարանի

Յրուումի կեդրոն՝

Զամազգայինի Գրատարած,
Շաղգոյեան կեդրոն,
Պուրճ Զամուտ
Զեռ. (01) 241263/4
Ֆաքս. (01) 260329
Փոստարկդ. 80 1096 Պուրճ Զամուտ
E-mail: print@hamazkayin.com

Չարեհ Որրունի

Մոնիթր Կամ Ասֆալթ Երկու

Չ.Ս.ՈՐԲՈՒՆԻ

Որբունիի այս անտիպ էջերը, որոնք գրուած են անոր կեանքի վերջին տարիներուն, կը հանդիսանան Հայածուածները վիպաշարքի ութերորդ հատորի միակ գրուած էջերը: Անոնք մեզի տրամադրուեցան Գրիգոր Պըլտեանի կողմէ: Շարքին առաջին հատորը՝ *Փորձը*, լոյս տեսած էր Փարիզ, 1929-ին, որմէ ետք Որբունի շատ երկար սպասած է, աւելի քան չորս տասնամեակ, մինչեւ երկրորդ գիրքին՝ *Թեկնածուն* խորագիրը կրող հատորին լոյս ընծայումը, 1967-ին, Պէյրուս: Ապա, ոչ այնքան ուշացումով, քանի մը տարի ետք, 1972-ին, Պոլսոյ մէջ, լոյս տեսած է *Ասֆալթը*, եւ *Սովորական օր մը*՝ 1974-ին, Պէյրուս: Որբունիի մահէն ետք, 1982-ին, Մարկ Նշանեանի «Կամ» հանդէսին մէջ, Փարիզ, կը կարդանք շարքին վեցերորդը՝ *Ջի քո է կարողութիւնը*: Որբունիի արխիւին մէջ ցարդ անտիպ կը մնայ Հայածուածներուն հինգերորդ հատորը՝ *Տիգրան*, ինչպէս նաեւ չգրուած եօթներորդ հատորի մը խորագիրը՝ *Նուարդ*, որ կը հանդիսանայ «Տիգրանին զոյգը»:

Հիմա կրնամ, կրնամ գրել, նոյնիսկ կիսա մեռնելէն ի վեր: Կիսա մեռաւ: Մօտ երկու տարի է, ըսել կ'ուզեմ Մոնիթրին հիւանդութեան սկիզբէն ի վեր մինչեւ այսօր, իր մահէն շաբաթներ ետք: Շատ ճշդութիւն մի՛ հարցնէք ինձի, ուղեղս խալիծ է: Կ'աղաչեմ: Թաղումէն երկու՞ քէ՞ երեք օր վերջն էր, երկու, կարծեմ երեք, ինչ որ է, ատիկա բնաւ կարեւորութիւն չունի, քանի որ ոչ մէկ առնչութիւն ունի ինձի հետ: Խօսք ըլլայ, բան մը պէտք է ըսել, որեւէ բան կ'ըսենք բան մը ըսած ըլլալու համար: Կարեւորը... կարեւորը, ի՞նչ պիտի ըսէի, այո, կարեւորը... Կաթ առնելու գացած էի մեր սովորական կաթնավաճառէն: Կաթնավաճառին կրպակը գետեզերքէն աջ կողմը առաջին փողոցին առաջին թիւերէն մէկն է: Կարեւորը այդ չէ, կարեւորը այն է որ ես կաթ չեմ խմեր եւ կաթ բերելու գացեր էի, կարծես թէ Նիքոլը կամ Մոնիթրը, կամ երկուքը մէկ, տունն ըլլային: Բայց ինչո՞ւ վազելով գացի, հեւ ի հեւ, լեզուս բերնէս դուրս ինկած: Վերջը, բանը բանէն անցնելէն վերջ հասկցայ: Ուժգին յուզումի մը նախապատրաստական միջոցներն են եղեր ատոնք: Երբ խանութ հասայ, գիտէ՞ք, գիտէ՞ք ըսի, երկու ձեռքերս վերցուցի զանոնք խանութի միջոցին մէջ ճօճելով, որպէսզի բան մը չըսեն եւ ես կարենամ կոկորդիս մէջ խեղդուող բառերը դուրս հանեմ, մի՛, մի՛, կ'ըսէի եւ անոնք ապշած ինձի կը նայէին, բան գործ ձգած ինձի կը նայէին, մինչդեռ ես կը տապալակէի, ասիւնս բաց՝ ձեռքերս անոնց

կողմը երկարած, մի՛ մի՛, կ'աղաչեմ, կ'աղաչեմ եւ յանկարծ բառը դուրս նետուեցաւ գալարումներու մէջէն, կինս... կինս, ըսի ու նորէն ձեռքերս առաջ նետուեցան սաստիկ դողէ բռնուած, մի՛, մի՛, խնդրեմ, ու արցունքը աչքերէս յորդեցաւ ամբարն տեղատարափի պէս, փղծկող կոկորդիս մէջէն: Այո, կարեւորը, ուրեմն, իմ լացս, իմ փղծկումս էին ուրիշներու ներկայութեան, որպէսզի անոնք իմ վրաս մեղքման, ախ վախ ընեն եւ ես այդպէսով հաճոյանամ իմ դժբախտութեամբս: Ես ատիկա զգացի վերադարձի ճամբուս վրայ: Չգացի, իմ լացուկոծիս տակ, անոնց խառնուած, զանոնք իրեն ղիմակ ըրած, տեսակ մը գոհացում, որ տակաւին չէր համարձակեր իր անունը տալ, տակաւին դողդոջուն էր նորածինի մը պէս: Այդ պահէն սկսեալ սկսայ զսպել հեկեկանքս, ետ մղել, կտրել ու նետել իր արմատէն, բայց անկարելի էր կասեցնել անոր ընթացքը, որովհետեւ հանգուցեալին տուայտանքներէն նորանոր պատկերներ թաքնօրէն կը սպրդէին մտքիս լքուած հրապարակը:

Ըսի, կամ գրեցի, հիմա կրնամ գրել: Այո, ահաւասիկ կը գրեմ, կինս մեռաւ, կնոջս մեռնելէն ի վերջ առաջուան ցնցումները չեմ ունենար, կակագումները, լեզուի ջլախտը չեմ ունենար, բայց նոյնը չէ երբ մէկու մը կ'ըսեմ, մէկու մը հետ կը խօսիմ, որովհետեւ խօսելուն մէջ պատասխանատուութիւն մը կայ, խօսիլը հանրային արարք մըն է, անմիջապէս կը փղծկիմ, կը ցնցուիմ, քիթս ու բերանս կը ծռմտին ջղագարութենէ բռնուողի մը պէս, ձեռքերս ինձմէ առաջ նետած՝ արգիլելու համար որ խօսիմ, բերաննին բանան, մի՛, մի՛, կ'աղաչեմ, բան մը մի՛ ըսէք, մի՛ խօսիք, կը խեղդուիմ:

Տուն վերադարձիս երկու քոյրերը ինձի կը սպասէին ծափ զարնելով, ըսել կ'ուզեմ որ կաթին կը սպասէին, բայց կաթին տրուած պատիւը ես կը քաղէի, այս ի՞նչ աղուոր գառնուկ ես դուն, այս ի՞նչ աղուոր մանչուկ ես դուն, միեւնոյն ատեն կը համբուրէին երեսներէս: Չիս գրկեցին եւ պարեցինք սենեակին մէջ: Նիքոլին հասակը աւելի երկարած էր, մինչեւ ոտքերուն մատները իջած սեւ շղարշէ գիշերանոցով, վզին շուրջը եւ քղանցքներուն՝ սպիտակ նաշխերով զարդարուած, սեւութիւնը քիչ մը ցայտեցնելու համար: Մոնիք իր աչքերուն գոյնով, ծովի ջուրի կանաչով եւ իրիկնային կապոյտով, երկուքին խառնուրդովը, երբեմն մէկը գերազանցելով միւսը, ըստ շրջապատի լոյսի խաղերուն, ինչպէս իր աչքերը, որոնք երբեմն կանաչ, երբեմն կապոյտ եւ երբեմն երկուքին խառնուրդովը մոխրագոյն էին: Կտաւը պարզ բամպակէ էր եւ պատուհանէն սենեակին մէջ թափուող լոյսին անթափանց կը մնար, մինչդեռ Նիքոլին գիշերանոցէն լոյսը կ'անցնէր սեւի վրայ ճերմակ՝ գծելով մարմինը իր ամբողջ նրբութեամբը, բայց բամպակէ կտաւը մարմնին ձեւերը կը հագնէր, մանաւանդ բլրացած կուրծքը, որ երկու բռունցքներու պէս աչքերս կը ծեծէին: Մոնիքն է սակայն որ գրկեցի եւ գետին նետեցի ու ես ալ վրան ինկայ: Մեր ամուսնութեան սկիզբն էր, փողոցին մէջտեղը կանգնեցաւ, սուր-սուր աչքերուս նայեցաւ, կ'ուզեմ որ հիմա ինձի առնես բոզի մը պէս պանդոկ տանիս, չէ՛, կ'ուզեմ, մի՛ սկսիր պատճառաբանել, սեպէ թէ ես քու կինդ չեմ, հասարակ բոզ մըն եմ, միասին «վեր» ելլենք, այսպէս կ'ըսեմ, չէ՞, «վեր կ'ելլե՞ս, աղուորս», միասնութիւն մի՛ ձեւացներ, պիտի չըսես թէ բոզի մը հետ բնաւ «վեր» ելած չես, առաջ, ո՞վ գիտէ, հիմակ ես, երբեմն, երբեմն, համ փոխելու համար: Մատը բերանիս վրայ

դրաւ, մի՛ խօսիր, բան մի՛ ըսեր, գիտեմ թէ ինչ պիտի ըսես, բայց անուշիկս, այս կողմերը բոլոր պանդոկները գարշելի պանդոկներ են, ես ալ ատոր համար հոս կ'ուզեմ, կ'ուզեմ այդ սենեակներուն խոնաութեան մէջ թրծուած այրերուն հոտը առնել, անոնց թափած սերմին կծու արտաբերումը շնչել: Մայթին վրայ բազմութիւնը, շատցած, սկսաւ մեզ հրմշտկել: Երթանք, ըսի, բաւական խօսեցանք, հա գացին, հա խօսեցանք, միեւնոյն բանն է, միեւնոյն արդիւնքը կու տայ: Կ'աղաչեմ, Սիմասս, Սինէս, ինչպէս կը կանչէր քեզի Նիքոլ, կ'աղաչեմ: Ես այստեղները շատ եկած եմ, շատ փորձեցի ամենէն վարէն սկսիլ, որ ազատիմ քրոջմէս, ուրիշներէն եւ ազատեմ քոյրս: Այրին գարշանքը այնքան տոսկալի էր մինչեւ քու գալը, իմ հակառակութիւնս քեզի դէմ, որովհետեւ քոյրս կար քու եւ իմ մէջտեղը: Հասկցա՞ր: Չեռքէս բռնէ: Ոչ, դուն առջեւէն պիտի քալես, այդ տեղը քու տունդ է, դուն առջեւէն պիտի քալես, ես ետեւէն քեզի պիտի հետեւիմ: Փայտէ մեղ, դարձդարձիկ սանդուխ մըն էր: Առաջին յարկին վրայ բռնեցի զայն եւ սկսայ հանուեցնել: Ընդդիմացաւ, վախցաւ պոռալու եւ այսպէս մինչեւ չորրորդ յարկ մես-մերկ Մոնիք մըն էր որ հապըշտապ դուռը բացաւ ու ներս մտաւ, շունչ քաշելու ժամանակ չունեցաւ, որովհետեւ արդէն գետինն էր եւ ես ալ վրան՝ իր խորութիւնները չափելով զբաղած: Յանկարծ դրան զանգակը հնչեց: Կաթնավաճառին տղան էր, կաթին շիշը ինծի երկարելով ըսաւ, ձեր կաթը մոռցաք: Դիշդ այդ պահուն իսկ անդրադարձայ ըրածիս ահագնութեանը: Ինչո՞ւ, Աստուած իմ, ինչո՞ւ: Ի՞նչ պէտք ունէի խայտառակուելու: Ի՞նչ պէտք ունէի այդպիսով գոհ ըլլալու, որովհետեւ գոհ էի, ո՛հ, ինչ գոհ էի: Կը մեղքըցուէի: Կը հասկնա՞ք, վրաս կը մեղքնային: Ինչ որ ալ ըլլայ գոհ էի, այս չէ՞ կարելորը: Հիմա անոնք ալ գիտէին: Չէի գիտեր թէ ի՞նչ գիտէին, բայց կ'ուզէի գիտնալ թէ ի՞նչ գիտէին: Այո, գիտէին որ ես կինս խենթի պէս կը սիրէի, չէ՞ որ խենթի պէս վարուած էի իրենց հետ, մի՛, մի՛ խօսիր, բան մը մի՛ ըսէք, պիտի խեղդուիմ: Այսպէսով է որ մեծ համեմատութիւններ առաւ ուրիշներուն գիտնալը: Հիմա կ'ուզէի որ ամբողջ փողոցը գիտնար, ամբողջ թաղը, ամբողջ ասանը, ինչու չէ՞ եւ ամբողջ քաղաքը, որպէսզի մէջքս ատելի ծռէի, դէմքս ատելի խճճուած եւ աչքերս արցունքոտ, իբրեւ ժամանակէն առաջ զառամած ծերուկ մը ամէն կողմ երթայի: Այսպէս չէ՞նք ազգովին ալ, ամէն տեղ կ'երթանք, աշխարհքին չորս ծայրերը կը հաստատուինք, մեր հետ պտտցնելով մեր դժբախտութեան պատմութիւնները, ցոյց տալու համար որ մենք բացառիկ էակներ ենք, ուրիշ գաղթականներ ենք, ոչ հասարակ, աղքատութիւնը չէ մեր թափառումներուն պատճառը, մենք ջարդէ մազապործ ճողոպրածներ ենք: Միշտ սիրուելու, բայց մեղքցուելով սիրուելու մեր հակումը: Կը հասկնամ որ մեր դէմքերը տխուր են, ողբերգականօրէն տխուր, որոնցմէ յաւիտենապէս քաշուած է ժպիտը, ինչպէս հիմա իմ դէմքս, առանց ժպիտի, ժպտելու անկարող դէմքս, անոր բոլոր գիծերը, մկանունքը հաւաքուած են քթիս շուրջ, քարացած, խոժոռ աչքերու վերածելով աչքերս, խորը ինկած աչքերս, արձանի փոս յիշեցնող, պարապ, եղերականօրէն սեւեռուն աչքերս: Դեռ այս առաւօտ փողոցին մէջ երիտասարդ կին մը, թերեւս աղքատ ուսանողուի մը ինծի մօտեցաւ, մեթրօ առնելու համար, կ'ըսէր, բայց գլուխս վերցուցի, նայուածքը ինկաւ աչքերուս մէջ ու յանկարծ, երկարած ձեռքն ու նայուածքը ետ քաշելով փախաւ: Աղջիկը սարսափած

կ'երեւար, վազելով կ'երթար եւ ես տեղոյս վրայ կանգնած՝ գլուխս կախ կը նայէի անոր ետեւէն, ինքզինքէս սարսափած: Աս ի՞նչ եղեր ես, տղաս, ի՞նչ եղեր ես, Սի-նաս, ըսի ես ինծի: Բարեբախտաբար երկու Միմաս կայ մէջս, ո՛չ, մէկը ներսս, մի-սը դուրսը, դուրսինը վրաս կը հսկէ, կը զգաստացնէ զիս, բայց միշտ չէ որ կը յաջողի իր պատգամին մէջ: Կարծեմ թէ կը սկսիմ սիրել դժբախտութիւնս, ինչ կ'ըսեմ, ար-դէն կը սիրեմ: Մոնիքին երկար հիւանդութեան ընթացքին ան է որ անոր քստմնե-լի ցաւերը տանելի դարձուց ինծի: Շարունակ փորձանք մը կու գար վրաս, գլուխս պատին կը զարնուէր, ծունկս՝ սուր անկիւնի մը: Անգամ մը չորս ամիս տեւեց ծուն-կիս ցաւը: Երկու հիւանդ ունէի տունը, կիսն էի ծունկս, որոնք կը խնամէի միս-միմակ, չորս պատերուն մէջ բանտարկուած եւ որոնցմէ ամենէն աւելի ծունկով զբաղած էի, որովհետեւ Մոնիք կու լար իմ ցաւիս համար, երբ իրեն հա-մար օր մը օրանց կաթիլ մը արցունք չթափեց: Անգամ մի միայն, երբ գողգոթային բարձունքը հասած էր, յանկարծ դէմքը տաժանագին պռատեց, դէմքին մկանները քաշքշեց վերէն վար, ձախէն աջ, խճճեց, միմչեւ որ աչքերէն ժայթթելու պատրաստ արցունքը ետ մղեց, կլլեց ու ճակտին վրայ լոյսի պէս ժպիտ մը բխեցուց: Խնդաց իր տկարութեանը վրայ: Խնդրեմ, խնդրեմ, կ'ըսէր, տոքթոր Պեռնարին գնա, ան մասնագէտ է ասանկ բաներու: Նոյն շրջանին ախորժակս կորսնցուցի: Հաց ըս-ուածը բերանս չէի կրնար դնել: Միսի, ձուկի մասին խօսք չէր կրնար ըլլալ: Անկա-րելի էր: Սկսանք դուրսը ճաշել աւելի յաճախ միշտ աւելի սուղնոց ճաշարանները, բայց հետզհետէ աւելի քիչ ուտելով ու աւելի զանելով: Չէ, ախորժակը չէր պատ-ճառը, ախորժակի հարց չէր, բերանս է որ չէր բացուեր, ակռաներս պահակ կանգ-նած էին բերնիս առջեւ, կը մերժէին ընդունիլ, անոնք բոլորովին անատակ դարձեր էին որեւէ բան ծամելու: Կը ծամէի, կը ծամէի, դուրս կը հանէի պատառը: Ակռա-ներս մորթազերծ մարդու մը զգայնութիւնը ունէին, ինչ որ իրենց դպէր իրենցմէ հե-ռու կը վանէին: Լինտերս նոյնպէս կ'աշխատակցէին ատամներուս դժխեմ պատգամին, որուն ուրկէ գալը յայտնի չէր, միմչեւ որ նշմարեցի թէ Մոնիք այնքան ալ զրկուած չէր: Վերջը միայն կաթ առնելու ստիպուած էր, երբ ախորժակը կորսն-ցուց: Միմաս, անօթի եմ, կը պոռար մէկէն այնպէս ախորժակով մը, կարծես թէ ամբողջ խորոված գառնուկ մը կ'ուզէր: Ի՞նչ կ'ուզես, աղջիկս, կ'ըսէի, չուտելով, չու-տելէն տունը բան մտած չունի: Կաթ, գաւաթ մը կաթ, կը պոռար իր թաւշային ձայ-նին մէջէն: Այդ ատեն արդէն շատ հիւանդ էր: Չարիքը սողոսկեր էր միմչեւ ուղեղը եւ անդամալոյծ ըրեր էր զինք: Յետոյ սկսաւ արշաւել, մէկը միւսին ետեւէն, երի-կամը, լեարդը, թոքերը գրաւուած էին եւ այլեւս ես չէի կրնար գերազանցել իր թշուառութիւնը: Ահա բառը, ինչպէ՛ս ինքնիրենը եկաւ, ձեռքերը վերամբարձ, գերիի մը պէս, իր յանձնուած պահուն, ասիկա անոր համար որ պատահաբար ռազմա-վարական ոճով արտայայտուեցայ վերջին տողերուն մէջ: Արդ՝ ինչպէ՞ս կարելի է գերազանցել մէկը, որ մահուան դուռը հասեր է: Եւ ինչո՞ւ համար գերազանցել, ի՞նչ ընելու համար: Աստուած իմ, այս ինչ տանջանք է որ կը դնեմ գլխուս մէջ: Այսքան տկարացած, նիհարցած, սրունքներս գաւազաններու կը նմանին, իսկ աչքերս խո-ռոչներու եւ դեռ գոհ եմ որ այսպէս է, բայց այդպէս չէ իրականութեան մէջ: Այդ-պէս է իմ խելապատակիս մէջ, քանի որ ատով կը տանջեմ իմ մահամերձ կիսն:

Մինաս, կ'ըսէր անդադար, Մինաս, մանչուկս, եթէ դուն չուտես, ես ալ պիտի չուտեմ: Ողջ ատեն ուտելը պատիժ եղած է այսպէս: Հացը կը ծամէի, կը ծամէի, պասկները թափածի պէս ատամներս կերակուրը դուրս կը նետէին՝ ներսէն գայն ընդունող չըլլալուն համար: Այս ամէնուն տակը գաղտնիք մը պահուած է, որ ահա դիմակը առաւ նետեց, ճիշդ այդ պահու: Մտքիս մէջէն ելած չունի, գամուեր մնացեր է հոն, խոշոր վերքի մը պէս: Վերջին վայրկեանին լաւ մը ձեռքէս բռնէ, կը հասկնա՞ս, ձեռքս սեղմէ քու ձեռքիդ մէջ, խոստացիր, ըսէ՛ կ'երդնում: Գիտե՞ս, դիրին բան չէ միս-միսակ անդիի աշխարհը երթալ: Ձեռքը երկու ձեռքերուս մէջ սեղմած էի երբ վերջին շունչը ատանդ: Նոյն պահուն իսկ տեղէս ցատկեցի ու երկար, երկար ոռնացի մահացու վերք ստացած առիծի մը նման: Երկու հիւանդապահու-հիները որ կը հսկէին ու կը խնամէին հիւանդը, սարսափած սենեակէն դուրս փախան: Այդ ոռնոցը դեռ այսօր ալ մէջս եւ մինչեւ վերջը մէջս պիտի մնայ:

Երբ կը խօսիմք, երբ կը ճաշենք միասին, կը պտտիմք կամ կը ճառենք գրակա-նութենէն, ես ունկդիր եմ այդ աղիոգորմ աղմուկին, որ կը շարունակուի անընդ-հատ, հեծքի մը պէս որ հանգիստ չունի գիշեր ցերեկ, սրտին պէս որ շունչ առնելու ատեն չունի: Իրաւունք ունէին գործեան երկու քոյրերը: Երբեմն այնպէս կը վախ-նամ այդ պարտաւորիչ ունկնդրութենէն, որ մտքիս մէջ գիծերու նման պարապու-թիւններ կը կազմուին. բարեբախտաբար անմիջապէս կ'անհետանան: Եթէ պատահի որ այդ գիծերէն մէկը յամառի դիմադրել այդ կեդրոնախոյս ուժին, ար-դէն իսկ կը կռահեմ թէ ինչ կրնայ ըլլալ իմ վիճակս: Ասկէ աւելի ի՞նչ կրնայ ըլլալ: Ներսը թէ դուրսը նոյն տխրամած, նոյն լացութեամբ դեմքը: Տունն ալ յանկարծ կը փղծկիմ, դէմքս կը տրորուի, բերանս Օի ձեւ առած, ներսէն դուրս կը քշեմ տաժա-նելի օօօ՞ֆ մը եւ անմիջապէս արցունքը ուղիւսօրէն կը հոսի ամեն մէկ նոր բան յի-շած, մտաբերած ատենս: Տունը ատիկա չէ որ կը պակսի: Ամէն կողմ, ամեն անկիւն ինքն է, ո՛ր կ'ուզես դարձիր, ինքն է, ինքն է սա մտային պատկերը, որ գլխուս մէ-ջէն չի հեռանար, չ'արուիր: Իր հետքերը, ո՛ր որ երթամ, ինծի կ'ընկերանան, զիս կը հալածեն: Հագար ու մէկ պատկերներ կը սլքտան մտքիս մէջ, անընդհատ, շա-րունակաբար, առանց դադարի: Անդամալոյժ՝ ծունկերուն եւ ասիերուն վրայ կռթնած չորքոտանիի պէս կ'երթայ կու գայ մէկ սենեակէն միւսը, բան մը ընելու համար, ընելիք բան մը փնտռելով, որպէսզի իմ գործերս քիչ մը պակսին, չյոզին: Յաճախ սոսկալի ձայն մը կը հանէ ողնոսկրներուն ցաւէն, երբ կը շեղի աջ կամ ձախ, քանի որ մարմինը միշտ ուղիղ պէտք է պահէ, ցաւէն խուսափելու համար. բայց անկարելի է մտածել շարունակ նոյն բանին վրայ, միտքը կը քնանայ եւ առարկան կը թաղուի մոռացումի մէջ, եւ ահա ցաւատանջ սրտէ մը փրթած աղա-ղակ մը, որ իմ աղիքներս կը գալարէ ու կը մռնչեմ ես ինծի, վիրատր անասունի մը պէս, իմ խեղճ կնիկս, իմ խեղճ կնիկս:

Հիմա որ կը գրեմ, գրելով տեսակ մը վերածնունդ կը զգամ երակներուս մէջ, բայց ատոր համար պէտք է որ շարունակ գրեմ, քնանալու հարց չկայ, ոչ ալ հան-գիստի, ճիշդ այնպէս ինչպէս պատի մը ծակին առջեւ կատուն գլուխը թաթերուն վրայ դրած կը սպասէ մուկին, որ անկէ պիտի անցնի անպայման եթէ չ'ուզեր անօ-թի մեռնիլ: Պէտք է խլել, յափշտակել պատկերները, գաղափարները, մղումները,

միտումները կամ անոնց ուրուականները, որ կ'անցնին, կ'անցնին մտքիս մեջէն: Ետ գալ չկայ: Ետ գալ չկայ: Տաւ մը կայ սրտիս մէջ, տարբեր, ուրիշ, անհանգստութիւնը մը որ ցաւի պէս կը զգամ, երբ անոնցմէ ոմանք կը փախցնեն: Ինչո՞ւ աւելի արագ չեմ շարժեր գրիչս: Ինչո՞ւ չեմ կրնար: Կատարեալ պատերազմական վիճակ մը ստեղծուած է իմ եւ անոնց միջեւ, առանց պատերազմի յայտարարութեան, մնայուն, տեւական վիճակ մը կռիւի եւ, ինչպէս պատերազմի ատեն, շարունակ կը կատարելագործեն կռիւի գործիքներս, աւելի հեռու ռումբ արձակող հրետանիներս, աւելի արագ, հետեւաբար աւելի մեծ թուով փամփուշտ նետող զէնքերս, որպէսզի այդ բոլոր փախչող գրութեանական նիւթերը գերի բռնեն, չսպաննեն, գրելը մեռցնել չէ, գրելը ապրիլ է, ապրեցնել է, ապրեցնել: Կը գրեն Մոնիքը կրկին ապրեցնելու համար, ինչպէս գրեցի Նիքոլը ապրեցնելու համար: Հոգեկան եւ մարմնական այս պրկումներէն ազատուելու համար, ես այդպէս կը մտածեմ, յանկարծ կը թմրիմ, քունի մէջ կ'իյնամ եւ բոլոր այդ փախստականները կը վերադառնան: Քունիս մէջ ժամանակը դադրած է, յաղթուած է, ամբողջ աշխարհը մէկ կէտի վրայ ամփոփուած է: Տեղէս կը ցատկեմ, բոլոր այդ առարկաները գրիչիս ծայրովը ճամբարի մը մէջ կը հաւաքեն, պահապաններ, վերակացուներ կը կարգեն անոնց վրայ: Վստահութիւնը գիտցուածին չափ չըլլալուն համար է որ երբեմն-երբեմն կ'այցելեմ ճամբարը եւ անհնազանդները կը տանիմ այն վերջնական վայրը, որ գրութիւնս է:

*Հալածուածները - Գիրք Ութերորդ
Փարիզ*

Ըստ ձեռագրին, գրուած Հոկտեմբեր 1978-ին:

Չարեհ Որբունիէն քանի մը նամակ Սիմոն Սիմոնեանին

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԵՆՍԵԱՆ

Այս նամակներուն հեղինակին ու հասցեատիրոջ յարաբերութիւնը քաջա-
ճանօթ երեւոյթ մըն էր օրին: Արդարեւ, «Սփիւռք» շաբաթաթերթի հիմնա-
դիր խմբագրապետ Սիմոն Սիմոնեանը (1914-1986) իր աշխատակից-
ներուն շարքին ունեցած է ֆրանսահայ գրականութեան ամենէն բեղուն ու անտես-
ուած անուններէն մէկը՝ Չարեհ Որբունին (1902-1980): «Սփիւռք»ը դէպքէ-դէպք
նաեւ հրատարակած է Որբունիէն նամակներ՝ ամբողջութեամբ կամ քաղուածա-
բար եւ, ինչպէս յայտնի է, Սիմոնեանի տնօրինած Մեւան հրատարակչատունը
լոյս ընծայած է Որբունիէն երկու հատորներ:

Որբունիի ու Սիմոնեանի ընդարձակ նամակագրութիւնը տեսած է «Սփիւռք»ի
հիմնադրութենէն մինչեւ ֆրանսահայ գրագէտին մահը (1958-1980): Նկատի ունե-
նալով, որ Որբունիի վերոյիշեալ հատորներէն մէկը՝ *Թեկնածուն* վէպը, վերջերս
անգլերէն թարգմանութեամբ լոյս տեսած է, յարմար դատեցինք հրատարակու-
թեան պատրաստել Յունուար-Ապրիլ 1967-ին Որբունիի կողմէ Սիմոնեանին
յղուած չորս նամակները, որոնք գրուած են վէպին հրատարակութեան նախօրեա-
կին եւ լոյս կը սփռեն գրական ու հանրային բազմաթիւ հարցերու, ինչպէս եւ Որ-
բունիի անձնական վիճակին ու գրական աշխատանքներուն վրայ:

Շնորհակալութիւն կը յայտնենք Սիմոն Սիմոնեանի ընտանիքին, որուն սեփա-
կանութիւնն է հանգուցեալ գրագէտին Լիբանան գտնուող արխիւը, որ մեր տրա-
մադրութեան տակ դրաւ հրատարակուող նամակներուն լուսանկարները:
Աշխատած ենք Որբունիի դժուար ընթեռնլի ձեռագիրը հաւատարմօրէն վերծա-
նել՝ փոքրաթիւ լրացումներով, ինչպէս նաեւ նամակները օժտել անհրաժեշտ ծա-
նօթագրութիւններով՝ մեր պայմաններուն համեմատ:

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԵՆՍԵԱՆ

Հայագետ, թարգմանիչ,
խմբագիր եւ
ուսուցիչ: Ծնած է
Մոնթէվիտօ
(Ուրուկոյա),
1964-ին: Աւարտած
է Պուէնոս Այրէսի
Խրիմեան կրթական
հիմնարկութիւնը եւ
Պուէնոս Այրէսի
պետական
համալսարանը:
2000-էն կ'ապրի
Նիւ Երզրի: 2006-ին
պաշտպանած է
տղթորական
աւարտաճառը
Հայաստանի
Գիտութիւններու
ակադեմիայի
պատմութեան
ինստիտուտին մէջ՝
արժանթիւնահայ
համայնքի
պատմութեան
մասին: 1980-ին
սկսած է
աշխատակցիլ հայ
եւ օտար մամուլին:
Հեղինակ է հայերէն
հինգ եւ սպաներէն
մէկ հատորի՝ հայոց
պատմութեան,
գրականութեան,
սփիւռքագիտութեան
մասին:
Թարգմանած է
տասնվեց
հատորներ:

Ա.

Փարիզ 14/1/67

Սիրելի քաջորդի Սիմոնեան,

Խնդրեմ այսուհետև թերթը դրկել հին հասցեիս որ քեզի ծանօթ է:¹ Քանի մը օրէն, երբ տան նորոգութիւնները լրանան ձեռամբ Բաբգէն Պօտօսեանին,² պիտի բարձրանանք մեր վեցերորդ յարկը: Յոգնեցայ այս առաջին յարկէն:

Իմացածիս նայելով Երեւանի համագումարի³ ընթացքին տրտունջ եղեր [է] այս կողմէն գացողներուն յար ու նման եւ շարունակ[] ներկաներուն եւ ուրիշներու բացակայութեան համար, ի մէջ այլոց իմ անունս: Միայն մօտէն շահագրգիռները նեղուեցան գրածէդ:⁴ Ուրիշներ եւ շատեր ուրախացած են:

Նոյնպէս նոր իմացայ որ Երեւան համագումարին պաշտօնապէս խնդրոյ առարկայ եղաւ իմ առաջարկած սփիւռքահայ համագումարը.⁵ սրահին մէջ խանդավառ ընդունելութիւն: Վերադարձողները⁶ *minimisé* ընելով⁷ արտայայտուեցան: Տրամադրութիւն կայ հոնկէ ալ պատգամաւոր ուղարկելու: Բայց, ո՞ր է Պէյրութը: Գէորգն⁸ անգամ լուռ է իր հաւատարիմ նամակով:

Կարդացի գիրքդ:⁹

Առանց եսականութեան, պիտի ըսեմ, մեղք որ աւելի չես գրեր: Պիտի ուզէի որ այսուհետև շատ, շատ պատմուածքներ գրես[:] «Երեք օրակարգեր»ը աղուոր գլուխ գործոց մըն է: Պատկերներդ հիւթեղ, անբռնագրօսիկ եւ *sans littérature*¹⁰ []

¹ Հաւանաբար՝ 2 rue Bourbon le Château, Paris VI հասցէն: Տե՛ս Յ. Կարեւորեան, «Եւ եղև մարդ», «Սփիւռք», 6 Հոկտեմբեր 1965:

² Բաբգէն Պօտոսեան, ֆրանսահայ նկարիչ: Նկարագրողած է Ջարեհ Որբունիի *Անձրետտ օրեր* պատմուածքներու ժողովածուն (Փարիզ, 1958):

³ Խօսքը Հայաստանի գրողներու հինգերորդ համագումարին մասին է, որ տեղի ունեցած է Նոյեմբեր 1966-ին:

⁴ Տե՛ս «Խմբագրի օրատետրէն», «Սփիւռք», 27 Հոկտեմբեր 1966: Այս գրութեան մէջ, Սիմոնեան նաեւ նշած է, թէ Որբունի, Հոկտեմբեր 20-ին, անպարսպ էր մեկնիլ Պէյրութէն, այն տպաւորութեան տակ, որ հրատիրուած էր մասնակցելու համագումարին:

⁵ Տե՛ս Չ. Մ. Որբունի, «Կոչ սփիւռքահայութեան գրողներուն», «Սփիւռք», 12 Յունուար 1966 (վերատպում՝ 19 Յունուարին):

⁶ Ֆրանսայէն մասնակցած էին գրագետներ Հրաչ Զարդարեան (1898-1986) եւ Աւետիս Ալիքսանեան (1910-1984):

⁷ Նսեմացնել (ֆր.):

⁸ Գէորգ Աճէմեան (1932-1998), լիբանանահայ գրագետ ու հրատարակագիր, «Սփիւռք»ի արտօնատէր եւ խմբագրապետ (1975, 1978, 1985-1988):

⁹ Յաջորդ պարբերութենէն յայտնի կը դառնայ, որ Որբունի *Լեռնականներու վերջալոյսը* պատմուածքներու հատորը (Պէյրութ, տպ. Մեան, 1968) կարդացած է անտիպ վիճակի մէջ:

¹⁰ Անսերբեւեթ (ֆրանսերէն):

քեզի պէս պարզ եւ զմայլելի. «Երգը կտր[ու]եցաւ ինչպէս մորթուած ոչխարի մը գլուխը»:¹¹ Հրաշալի է:

Համբոյրներով՝
Չ. ՈՐԲՈՒՆԻ

Երբեմն երբեմն ինծի հասնող «Սփիւռք»ին պոչին քանի [մը] բառ կպցուր, ինչպէս վարժեցուցիր ինծի: Երբ չըլլայ կը տխրիմ:

Բ.

Փարիզ 8-3-67

Սիրելի Սիմոնեան,

Յուսամ որ այս անգամ նամակս ստացած եւ կարդացած ես, ինչպէս նաեւ երկու պրակները նախադասութեան մը կրճատումովը միացած:¹² Կը տեսնես որ տպագրական փոփոխութիւն մը, կրճատում մը կամ յաւելում մը կրնայ պատահիլ: Ոչ այնքան սրբագրութեան համար: Գիտեմ որ ինչքան բծախնդիր ես հայ գիրին հանդէպ, բայց իմ անիծուած գիրս երբեմն բառ մը ուրիշ բառի մը տեղ կ'առնուի [sic]:¹³ Չեմ յուսար Բիւզանդին¹⁴ պէս սրբագրութիւն մը անսրբագիր կը ձգես: Բիւզանդը մտոյշ մըն է այդ տեսակետով: Երբէք [sic] չեմ մոռնար եւ դեռ չեմ ներած որ *Վարձու սենեակ*¹⁵ հատորին մէջ «Ապուշը» գրուածքին մէջ¹⁶ ուր խնդրոյ առարկայ է *գեղեցիկ* կիւն մը, անոր *ձախ ծիծը* երեք սրբագրութենէ վերջ *կախ ծիծը* մնա-

¹¹ Յղումը կատարուած է յիշողութեամբ: Տողը մաս կը կազմէ հետեւեալ պարբերութեան. «Լեւոնը սկսաւ քրտերէն ողբերգ մը... Երգը կտրուեցաւ մորթուած ոչխարի մը գլուխին պէս եւ յանկարծ Հնակարկատ Լեւոնը, Սասնոյ Սեմալ գիւղէն, Քեաթիպ Մանուկի եղբորորդին, Սասունցիներու երեսփոխանական ժողովին յախտենական նախագահը, մարեցաւ. Լեւոնի գլուխը ինկաւ՝ իր ծունկերուն վրայ մրափող շան վրայ» (Սիմոն Սիմոնեան, *Լեռնականներու վերջալոյսը*, Պէյրութ, տպ. Սեան, 1968, էջ. 131):

¹² Կ'ակնարկէ *Թեկնածուն* վէպի տպագրական առաջին երկու պրակներուն:

¹³ Որբունիի դժուարընթեռլի ձեռագրին մասին, տես Նշան Պէշկեթաշլեան, «Չարեհ Որբունի («Սփիւռք»ի մէջ լոյս տեսած իր քանի մը պատմութեան գրքերուն առթիւ)», «Սփիւռք», 20 Հոկտեմբեր 1966:

¹⁴ Բիւզանդ Թօփալեանին (1902-1970), ֆրանսահայ բանաստեղծ ու Փարիզի Արաքս տպարանին սեփականատէրը:

¹⁵ Չարեհ Որբունի, *Վարձու սենեակ*, Փարիզ, տպ. Արաքս, 1946:

¹⁶ Ըստ Որբունիի վկայութեան, ««Ապուշը» իմ ամենէն չսիրած գրուածքներէն մէկն է, անոր համար որ ան լոկ բնախօսական հանգամանք մը ունի: Գրուած՝ 1942-ին, Գերմանիա գերութեան օրերու, երբ մեզի արգիլուած էր կնոջ մը երեսը նայիլը: Իրիկուն մը, մէկ անգամէն գրեք էի զայն, ապրելու համար սիրային կեանք մը» (Չարեհ Որբունի, «Ինչո՞ւ սպաննեցի Ֆրանս Ֆրիտան», «Սփիւռք», 3 Փետրուար 1966, էջ 6):

ցած է:¹⁷ Միայն տրամաբանությունը կը բաւեր որ շտկուէր: Չեմ ըսեր որ Պալգաքին¹⁸ պէս սրբագրութեան ատեն գրեթէ ամբողջութեամբ նոր գրութիւն մը կ'ընեն: Բանը բանէն անցնել վերջ է որ կը ցաւիմ միայն, միշտ մղուած ուրիշներուն իմ անձովս ծանձրոյթ չպատճառելու մտավախութենէն մղուած: Հետեւաբար կը սպասեմ յաջորդ պրակներուն, հակառակ անթերի սրբագրութեան:

Խնդրեմ չաճապարես նոր մեկենաս մը փնտռելու ջանքիդ մէջ:¹⁹ *Ասֆալթը*²⁰ դեռ կոյս վիճակի մէջ է: Տակաւին գրելուն հետ չեմ հաշտուած: Նոր նոր կը սկսիմ վարժուիլ բնակարանիս հետ: Ժամանակին սրճարանները կը գրէի: Հիմա կը խորշիմ սրճարաններէն ու տունը նոր վարժութիւն մը պիտի ըլլայ: Ատեն մը զիշերապահութիւնը գերազանց պայմանը եղաւ արտադրութեան, բայց դժբախտաբար չեմ կրնար կինս²¹ մինակը ձգել զիշերով, մանաւանդ բացակայութեան անկարող է պառկելու, քնանալու:²² Պէյրութի, Ամերիկայի, Ճաբոնի ճամբորդութեան ատեն²³ անքուն զիշերներէն միշտ վերադարձիս յոգնած գտած եմ: Յուսամ որ օրերս, շնորհիւ Բարգէնին տանս մէկ անկիւնը պատրաստած յարմարութիւններուն, սկսիմ աշխատելու, այնպէս որ աշնան պատրաստ կ'ըլլայ:

Ի՞նչ կը խորհիս. քանի որ սկսանք Ուզունեան մրցանակին մասնակցիլ, չ'ալ²⁴ յրժեք որ նոյնը ընենք Մելիտինեցիին²⁴ մասնակցիլ այս անգամ *Թեկնածու*-նով:²⁵ Եթէ մրցանակին արժանանայ զիրքս դէպի Պէյրութ ճամբորդութիւն մը շահած կարելի կ'ըլլանք: Գրէ՛ այս մասին:

Օրերս հոս կը խօսին յօրուածի մը մասին, ինձմէ, «Սփիւռք»ի մէջ, Կ. Չարեա-

¹⁷ Յղումը կատարուած է յիշողութեամբ: Խնդրոյ առարկայ նախադասութիւնը հետեւեալն է. «Արդէն Արմենակ ինքզինքը շատ մօտիկը գտաւ կնոջ կործանին, երբ այս վերջինին երկար թելը եկաւ գերեվարել իր գլուխը որ գնաց խրիլ կախ ստինքին վրայ» (Որբունի, *Վարձու սենեակ*, էջ 149):

¹⁸ Օճորէ տը Պալգաք (1799-1850), ֆրանսացի վիպասան:

¹⁹ Միմոն Միմոնեան լռելեայն ապահոված էր *Թեկնածու*ի մեկենասը՝ Գեորգ Երեսնեան: Տե՛ս «Սփիւռք»ի 10 Նոյեմբեր եւ 1 Դեկտեմբեր 1966-ի թիւերուն առաջին էջերը:

²⁰ Չարեհ Որբունի, *Ասֆալթը*, Իսթանպուլ, տպ. Մարմարա, 1972:

²¹ Որբունի 1937-ին ամուսնացած էր ֆրանսացի Էլիզապէթ Հերի հետ:

²² 7 Նոյեմբեր 1966-ի նամակին մէջ, սակայն, Որբունի գրած էր Միմոնեանին. «Կինս համաձայն է որ 6 ամսուան համար երթամ զիշերապահութիւն ընեն: Միակ միջոցը մարդավարի գրելու, քանտ մտածի պէս: *Ասֆալթը* պէտք է ամենաշատը 3 ամիսէն լրացնեն, այսինքն Դեկտեմբերէն Ապրիլի սկիզբը, մինչեւ անոր ուրիշ շաքարանուէր [իմա՛ մեկենասութիւն. Վ.Մ.] գտնուիլը: Գիշերապահութեան երթալով մեծ զրկանքներ կը ստանձնեն, զրկելով զիս եւ կինս թատրոններէ, սինեմայէ եւայլն» («Չարեհ Որբունի կը վերադառնայ զիշերապահութեան գրելու համար... ի լուր իր գիրքին մեկենասութեան», «Սփիւռք», 17 Նոյեմբեր 1966):

²³ Որբունի ու իր կինը ճափոն այցելած էին 1961-ին, Միացեալ Նահանգներ՝ 1965-ի գարնան, եւ Պէյրութ՝ Սեպտեմբեր-Նոյեմբեր 1966-ին:

²⁴ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան «Գեորգ Մելիտինեցի» եւ Թէքէեան Մշակութային Միութեան «Հայկաշէն Ուզունեան» գրական մրցանակները հաստատուած էին 1966-ին: Տե՛ս «Գեորգ Մելիտինեցի Գրական Մրցանակ», «Սփիւռք» 3 Փետրուար 1966 եւ «Հայկաշէն Ուզունեան Գրական Մրցանակ», «Սփիւռք», 11 Օգոստոս 1966:

²⁵ Չարեհ Որբունի, *Թեկնածուն*, Պէյրութ, տպ. Սեւան, 1967:

նի²⁶ մասին, զոր ես չեմ տեսած:²⁷ Կ'երեւի այդ թիւը չեմ ստացած: Անցեալ շաբթուայ վերջն է որ 6-7 շաբթուան թերթեր հասան դէզով: Կ'երեւի այդ խուճապին մէջ կորսուած է այդ թիւը: Կրնա՞ս հատ մը դրկել տալ: Բայց դեռ խելքիս չհասաւ թէ ինչպէս ձեռքդ ինկած է այդ յօդուած նամակը, որ սկիզբն է միայն եւ որ գրկուած իր ամբողջութենէն անպատկառութիւն կրնայ միայն ըստիլ, մինչդեռ իր դրդապատճառը ընդվզում մըն էր եղած *ճրի* հրապարակ նետուած խօսքերէ: Եւ որովհետեւ խիստ վիրատրիչ էր մեծ բանաստեղծի հանդէպ, վճռած էի ընթացք չտալ ու ձգած էի տետրակիս մէջ կիսատ վիճակի մէջ: Արդեօք տետրակս քո՞վդ մոռցած եմ:²⁸ Ուրկէ առիք, ինչ մտածեցիր անոր տեղ տալով: Սիրտս շատ նեղուեցաւ: Կ. Ջարեանը ի վերջոյ հայ բանաստեղծութեան տիտան մըն է, շատ կեղծ ու շինծու մասերով, մարդ զարմացնելու ձգտումներով, բայց եւ այնպէս ինծի չէր մնար մարդը վարկաբեկել: Երբ այդ թիւը ստանամ կը մտածեմ բռնելիք ընթացքիս վրայ կամ պէտք է ընդունիլ եղելութեան մը առջեւ գտնուիլը ու ամբողջացնել:

Ստացայ Գազանճեանին²⁹ գիրքը: Ինծի խոստացած էր երկու գիրքերը մէկ դրկել: Յարդ լուր չէլաւ: *Կեանքի համար*³⁰ առաջինն է թէ երկրորդը:³¹ Կարելոյ է գիտնալ: Պարսումեանը³² երկու գիրքերն ալ տուած է ինծի:³³ Անցեալ ամառ հոնկէ անցած ատեն եկաւ գտաւ ինծի երեսուն տարի բաժանումէ մը վերջ եւ զինքը աւելի հասուն գտայ: Հիմակ ու հիմա չեմ կրնար խոստանալ բան մը գրել գիրքերու մասին: «Ասփալթը» պիտի գրաւէ ամբողջ ժամանակս ու միտքս: Միայն կ'ուզեմ քու պատմութեանդ նամակ-յառաջաբանը գրել այժմ:³⁴

Օր. Եւզինէն³⁵ քու իրեն յանձնած նամակդ կորսնցուցած էր: Պիտի գրէր քեզի

²⁶ Կոստան Ջարեան (1885-1969), արեւելահայ արձակագիր ու բանաստեղծ: 1963-ին վերջնականապէս ներգաղթած էր Հայաստան:

²⁷ Ջարեան Ռոբոմի, «Սփիւռքի գրականութեան մասին նամակ Կոստան Ջարեանին», «Սփիւռք», 9 Փետրուար 1967:

²⁸ Ռոբոմիի գրութեան աւարտին, խմբագրական ծանօթութիւն մը յայտնած է. «Գժբախտաբար Ջարեան Ռոբոմի չէ շարունակած իր գեղեցիկ ու վերին աստիճան շահեկան պատասխանը, գէշ տրամադրութեան կամ գէշ... օղի պատճառով: Ռոբոմիին ձեռագիրը գտանք իր թոյօններուն մէջ, զորս ձգած էր «Սփիւռք»ի տան մէջ: Իրեն կը մնայ զայն շարունակել» (անդ, էջ 11):

²⁹ Արշակ Գազանճեան (1935), լիբանանահայ արձակագիր: Այժմ կ'ապրի Գալիֆօրնիա:

³⁰ Արշակ Գազանճեան, *Կեանքի համար*, Պէյրութ, տպ. Սեւան, 1966:

³¹ *Կեանքի համարը* Գազանճեանի առաջին գիրքն էր: Յաջորդը՝ *Անկարելի երազ* վէպը, լոյս տեսած է 1969-ին:

³² Երուանդ Պարսումեան (1910-2000), լիբանանահայ բանաստեղծ-արձակագիր: 1966-ին Քուէյթ կ'ապրէր:

³³ Խօսքը հաւանաբար Ե. Պարսումեանի *Երգ երգոց* (Փարիզ, տպ. Արաքս, 1964) եւ *Պրիսմակ* (Պէյրութ, տպ. Սեւան, 1966) հատորներուն մասին է:

³⁴ Ըստ երեւոյթին, Ռոբոմի խոստացած էր *Լեռնականներու վերջալոյսը* յառաջաբանը գրել: Մէկ ու կէս տարի ետք գրուած անթուակիր նամակի մը մէջ, ան խօսած է յառաջաբանը գրելու դժուարութեան մասին: Հատորը լոյս տեսած է առանց յառաջաբանի:

³⁵ Եւզինէ Եփրեմեան, լիբանանահայ քանդակագործուհի: Այժմ կ'ապրի Գամատա: Ծանօթ է իբրեւ Evkine de Greef (ամուսնութեան մականունով): Տե՛ս Ս., «Արձանագործ Եւզինէ», «Սփիւռք», 8 Գեկտեմբեր 1966:

նոր մը դրկելու, եթէ կարենոր հարկ մը կար մէջը: Ահա թէ ինչո՞ւ կը գրես թէ չեմ պատասխանած նամակիդ, չըստացած [sic] նամակիդ:

*Թեկնածուն*ին առաջին ձեռագիրը կազմելու տուած են. եթէ պատրաստ ըլլայ մինչեւ Սարգիս Վահագնին³⁶ մեկնիլը, հետը կը դրկեմ իբրեւ նուէր իմ կողմէս պրն. Երեւանեանին,³⁷ ի հարկէ եթէ յարգի կ'անցնի: Չե՞ս խորհիր որ իւրաքանչիւր մեկեանսին [պէտք է] տալ գրքին ձեռագիրը: Հայերու մէջ ձեռագիրի յարգանք եւ արժէք տուող չկայ, բայց հեղինակ մը անելի արժանատր ժեստ մը չի կրնար ընել:

Ո՞ր թուականին կը խորհիս որ *Թեկնածուն* աւարտած կ'ըլլայ:³⁸ Երեւան գրեցի գրքիս խմբագրին³⁹ որ գրքիս օնոռառով⁴⁰ ինծի եւ տիկնոջս համար երկու տոմսակ դրկեմ Յունիսի համար գրքիս երեւանեան հրատարակութեան առթիւ: Կրնամ հետս տանիլ եւ *Թեկնածուն*էն, եթէ ի հարկէ տրամադրելի ըլլայ անմիջապէս:

Քեզ հոս սպասող անհամբեր ու համբուրող՝
ԶԱՐԵՀ

Գ.

Paris 3-4-67

Սիրելի Սիմոնեան,

Բան չհասկցայ «աչքդ լոյս»էդ:⁴¹ Ոչ զաւակ ունեցայ եւ ոչ ալ նոր փեսայ եղայ: Ժամանակը կ'երեւայ պէտք է լուծէ այդ հանելուկը:

Նորէն ronflant⁴² chapeau⁴³ մը դրեր ես *Թեկնածուն*ին⁴⁴ ու կը ստիպես ինծի պատասխան տալ: Ես գրած եմ արդէն այդ մասին: Երբեք չեմ կասկածիք քու անկեղծութեանդ վրայ, ինչ որ եթէ մարդու մը առաւելութիւնն է, քեզի յաճախ գէշ խաղեր կը խաղայ:

³⁶ Սարգիս Վահագն (Փաթափութեան, 1927), լիբանանահայ արձակագիր: Այժմ կ'ապրի Գալիֆորնիա:

³⁷ Գէորգ Երեւանեան՝ *Թեկնածուն*ի լիբանանահայ մեկեանսը:

³⁸ Ըստ գիրքի վերջին էջի ազդին, *Թեկնածուն*ի տպագրութիւնը աւարտած է 3 Յունիս 1967-ին, թէեւ անելի ուշ տակալին մամուլի տակ կը ծանուցուէր (տե՛ս «Սփիւռք», 25 Յունիս 1966): «Լոյս տեսաւ»ի ծանուցումը տե՛ս «Սփիւռք», 30 Յունիս 1967:

³⁹ Զարեհ Որբունի, *Եւ եղև մարդ*, Երեւան, Հայաստան հրատարակչութիւն, 1967: Գիրքին խմբագիրը արձակագիր Վահան Դաքեսեանն էր (1905-1982):

⁴⁰ Պատուագին (ֆրանսերէն):

⁴¹ Սիմոնեան այս բառերը գրած է Որբունիին դրկուած «Սփիւռք»ի օրինակին վրայ:

⁴² Ուռուցիկ (ֆրանսերէն):

⁴³ Ներածական (ֆրանսերէն):

⁴⁴ Զարեհ Որբունի, *Թեկնածուն*, «Սփիւռք» 2 Ապրիլ 1967:

Ես այլ անկեղծօրէն պիտի ըսեմ: Այսօրուան «Սփիւռք»ի մէջ դրածոյ (Վահագնին նամակը) chapeau-իդ պատճառով կարդացի: Չէ՛, չեղաւ: Նորէն յուսահատութիւն եկաւ վրաս: Իմ գրականութիւնս եթէ պատահի որ գոհացում տայ, երբ գրքի ձեւին տակ ձեռքիս իյնայ: Անկէ դուրս անկարելի է, չեմ կրնար ճաշակել զայն: Երկար բարակ պիտի ըլլար գրել այս մասին բացատրութիւններ. միայն թէ երբ կը կարդամ կը զգամ թէ գրածիս տուն տուող նիւթին կրակը միշտ անմար է: Ան չէ կրցած ըլլալ այն քանականութեամբ մէջ [sic], այդ գոր պէտք էր վրան թափել: Ահա ինծի համար գլխաւոր պատճառը անոր անկատարութեան: Բայց հեղինակը իրատունք չունի իր գործին մասին խօսելու, իր կարծիքը արժեչափ մը չէ: Դուրսէն դիտողն է որ կրնայ անոր վրայ նայիլ ու դատել:

Եւ եղև մարդը⁴⁵ լոյս տեսնելէն առաջ նոյն անձկութեան մէջ էի: Հապճեպով գրուած է ու ծարաւս անյագուրդ կը մնար: Անուագն 100 էջ կը պակսէր ինծի համար լրիւ ըլլալու համար,⁴⁶ հակառակ երբեմն ըսուածներուն թէ քիչ մը երկարած-գումներ ունի: Թոմասին ներաշխարհը աւելի պեղումի կը կարօտի, Սրբուհին հազիւ ուրուագիծէն դուրս ելած է, իսկ Հրանդը արժանի է աւելի concret⁴⁷ դիմագրծի: Նոյնը Թեկնածուն⁴⁸ համար: Աւա՛ղ, Վահագնը կը կարօտի կարգ մը մանրամասնութիւններու. կը խորհիմ յաջորդ վեպերուս իր մասին տեղեկութիւններ տալ թերեւս Արշալոյսի միջոցաւ, որ վերջին հատորներէն մէկուն մէջ գլխաւոր անձերէն մէկն է Արգարին հետ:

Ամէն պարագայի ըսածներդ չեն շփացներ զիս, այլ սիրտս կը տաքցնեն կարեւոր շարունակելու համար *Հալածուածները*.⁴⁸ կարծեմ թէ եթէ հետզհետէ անոր հրատարակութեան փաստը⁴⁹ տուած չըլլայիր, այսքան ստիպողականութեամբ գործի չի լծուէի:

Քեզմէ ներողութիւն եւ խնդրանք մը ունիմ. հակառակ գրադարանս դասաւորման եւ մաքրագործման ենթարկած ըլլալուս անկարելի կ'ըլլայ կոր ձեռքս հատորիդ վրայ դնելու: Երբեմն, բուն փափաք մը կը բռնէ կոկորդէս գրելու համար նամակ-յառաջաբանը: Բայց գիրքը չեմ գտներ: Կ'աղաչեմ այս ստանալուդ հատ մը *դրկէ անմիջապէս: 20000դ*⁵⁰ շատ լաւ էր, չեմ գիտեր թէ «Ասլան»ը պիտի հասնի անոր: Կը սպասեմ վերջաւորութեան:⁵¹

⁴⁵ Չարեհ Որբունի, *Եւ եղև մարդ*, Փարիզ, ա.տ., 1964:

⁴⁶ Տե՛ս Որբունիի բացատրութիւնը վեպին «Երկու խօսք»ին մէջ (անդ, էջ 187-188):

⁴⁷ Իրացական (ֆրանսերէն):

⁴⁸ Որբունիի *Հալածուածները* վիպաշարը ծրագրուած էր ութը հատորներով («Չարեհ Որբունիի հետ», «Սփիւռք», 29 Մեպտեմբեր 1966, էջ 11): Որբունի հասցուցած է գրել վեց հատոր ու հրատարակել՝ չորսը:

⁴⁹ *Թեկնածուն՝ Հալածուածներուն* երկրորդ հատորն է:

⁵⁰ Սիմոն Սիմոնեան, «20.000-էն մէկը...», «Սփիւռք», 5 եւ 12 Մարտ 1967:

⁵¹ Սիմոն Սիմոնեան, *Խմբապետ Ասլանի աղջիկը*, «Սփիւռք», 2, 9, 16 եւ 23 Ապրիլ, 1967: Առանձին հատորով՝ Սիմոն Սիմոնեան, *Խմբապետ Ասլանի աղջիկը*, Պէյրութ, տպ. Սեւան, 1967:

Մարտ 31-ին *Եւ եղեւին* երեկոյթ մը եղաւ հոս (երկու տարի վերջ)[.]⁵² արդիապաշտ խօսնակ Յարութին Քիրքճեանը⁵³ եղաւ իմ ընտրութիւնս: Կեցցէ Պէյրութը. հասարակութիւնը ափ ի բերան մնաց:⁵⁴ Ինչո՞ւ Գեորգը չի գրեր կոր: Երդուած է:

Համբոյրներ՝
Ջ. ՈՐԲՈՒՆԻ

Երբ կ'ուզա՞ս [sic]⁵⁵

Գ.

Փարիզ 6-4-67

Սիրելի Սիմոնեան,

Սարգիս Վահագնին հետ քեզի դրկեցի Պարոն Երեւանեանին նուէրս՝ *Թեկնածուն*ին ձեռագիրը, կազմուած:

Ստացա՞ր եւ յանձնեցի[՞]ր: Երբեմն երկու տող գրէ, զիս մութին մէջ մի ձգէր [sic]: Ի՞նչ ընդունելութիւն ըրաւ Պրն. Երեւանեանը նուէրիս:

«Սփիւռք»ին անկիւնը երբեմն խորհրդաւոր բառեր կը գրես: Ի՞նչ ըսել կ'ուզես «աչքդ լոյս»ով:

Պիտի գա՞ս այս կողմերը: Լաւ բան մը ըրած կ'ըլլաս:

Այս տողերս կը գրեմ մանաւանդ ըսելու համար որ եթէ կը փափաքիս եւ եթէ մնացած է «Գոհարիկ»էն⁵⁶ կրնաս դրկել ինծի 20 օրինակներ, ծախուելու համար քու հաշուոյդ հոս նոր կազմուած երիտասարդական կազմակերպութեան մը, որ տուն մըն ալ գնած է, տալիք գրատօնին:⁵⁷ Չեմ գիտեր թուականը, բայց կարծեմ Ապրիլի կէսին է:

⁵² Երեկոյթը կազմակերպուած էր Ֆրանսահայ Գրողներու Ընկերակցութեան կողմէ:

⁵³ Յարութին Քիրքճեան (1946), լիբանանահայ գրաքննադատ եւ մանկավարժ: Այժմ կ'ապրի Յունաստան:

⁵⁴ Քիրքճեան խտացուցած էր իր նախապէս հրատարակուած յօդուածին դրոյթները: Տես Յարութին Քիրքճեան, «Սփիւռքահայ հոգեբանական վէպը եւ ենթակայական ճշմարտութեան մը որոնումը (Ջ. Որբունիի *Եւ եղեւ մարդ* վէպին առիթով)», «Բազին», Յունիս 1966, էջ 29-38:

⁵⁵ Գրուած է առաջին էջի լուսանցքին վրայ:

⁵⁶ Կ'ակնարկէ հետեւեալ հատորին՝ Ջարեհ Որբունի, *Պատմուածքներ*, Պէյրութ, Սեւան հրատարակչական տուն, 1966: «Գոհարիկ»ը առաջին պատմուածքին վերնագիրն է:

⁵⁷ Կազմակերպութեան ինքնութիւնը չկրցանք պարզել:

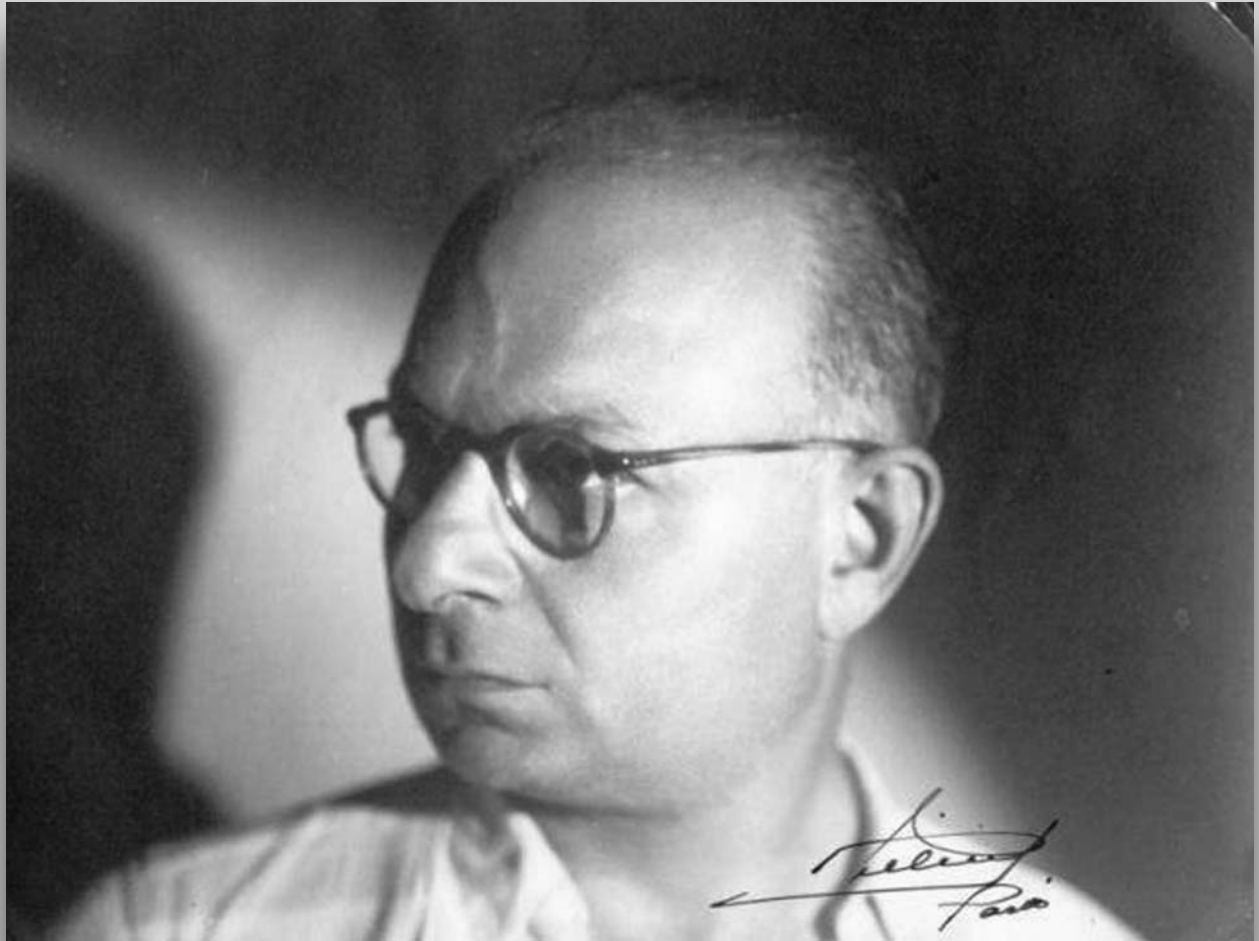
Եթէ անապարես կը հասնի:
 Մօտաւորապէս ե՞րբ լոյս կը տեսնէ *Թեկնածուն*:
 Գիրքդ շուտ դրկէ որ գրեմ յառաջաբանը:

Սիրով՝
 Քոյդ
 Զ. ՈՐԲՈՒՆԻ

«Մփիւռք»ին պիտի դրկենք Ճիզմեճեանին⁵⁸ երիտասարդութեան բանաստեղծութիւններէն, փոքրիկ կոչով: Կը յուսամ թէ հակառակ չես:⁵⁹

⁵⁸ Գրիգոր Ճիզմեճեան (1904-1966), ֆրանսահայ բանաստեղծ: Տե՛ս «Չարեհ Որբունիի հետ», «Մփիւռք», 3 Նոյեմբեր 1966:

⁵⁹ Գր. Ճիզմեճեանէն որեւէ բանաստեղծութիւն լոյս տեսած չէ «Մփիւռք»ի մէջ:

Զարիի Որբունի, 1967

Զարեհ Որբունի՝ իր սեփական խօսքերով

ՃԵՆԻՖԵՐ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

Զարեհ Որբունին իր ժամանակէն առաջ ապրած գրող մըն է: 1960-ական եւ 1970-ական թուականներուն, իր գործերուն ամենէն մեծ ալիքը կը գուգաղիպէր հայ ընթերցողներու թիւի անկումին, եւ հետեւաբար, ան քիչ կարողացուած կը մնար իր կեանքի ընթացքին: Ֆրանսայի մէջ (անոր բնակավայրը 1922-էն մինչեւ մահը՝ 1980-ին), մտաւորականներ կը գնահատէին Որբունին, անոր գրական տաղանդին եւ արեւմտահայ վէպին զարգացման մէջ ունեցած դերակատարութեան համար:

Ահա Զարեհ Որբունին, իր սեփական խօսքերով:¹ 1978 թուականին, իր մահէն երկու տարի առաջ, գրագէտը կը գրուցէր Մովսէս Պչաքճեանին հետ: Այդ խօսակցութեան արդիւնքը «Բագին»-ի մէջ հրատարակուած «Միաձայն գրոյց

Զարեհ Որբունիի հետ» երկու մասերով յօդուածն էր:² Այս մտերիմ գրոյցին մէջ կը հանդիպինք գրագէտի մը՝ այնպէս, ինչպէս որ է, իր բոլոր յուսախաբութիւններով, անստուգութիւններով եւ մտահոգութիւններով:

Կը հանդիպինք նաեւ գրագէտի մը, որ անհամբեր կը սպասէ իր կարողացուելու ճիշդ ժամանակին: Արդեօք մինչեւ հիմա՞ պէտք էր սպասել իր առաջին թարգմանութեան հրատարակութեան՝ *The Candidate* (*Թեկնածուն*):³ Արդեօք միայն հիմա՞ ընթերցողները պատրաստ են Որբունին գրական նորութեան եւ մտաւորական ոյժի ընկալման, հիմա որ սփիւռքահայ մշակոյթը իր թարմութիւնը արագօրէն կը կորսնցնէ, եւ մեծաթիւ սփիւռքահայեր նորութիւն կը փնտռեն: Որբունիի վէպերը ճիշդ այս նորութիւնը կը խորհրդանշեն:

ՃԵՆԻՖԵՐ
ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

Հայերէն անգլերէն թարգմանիչ: Վկայուած է Ռաթկըրդ (Նիւ ճըրզի) եւ Գոլոմպիա (Նիւ Եորք) համալսարաններէն գրականութեան եւ պատմութեան ասպրիտներուն մէջ: Անոր առաջին թարգմանութիւնը՝ Չապէլ Եսայեանի *Միլիտարի պարտէզները* (*The Gardens of Silikdar*), լոյս տեսաւ 2014-ին, իսկ յաջորդը՝ Զարեհ Որբունիի *Թեկնածուն* (*The Candidate*), լոյս տեսաւ 2016-ի աշման:

¹ Շնորհակալութիւն կը յայտնեմ Վարդան Մատթէոսեանին, այս հարցազրոյցին մասին ինձի հարողելուն, եւ Տանիէլ Օհանեանին՝ Հայկազեան համալսարանի «Տէրեան» Հայագիտական գրադարանէն բնագիրը լուսանկարելուն համար:

² Պչաքճեան, Մովսէս (Ա). «Միաձայն գրոյց Զարեհ Որբունիի հետ». «Բագին» 19 (10), 50-64. 1980: Պչաքճեան, Մովսէս (Բ). «Միաձայն գրոյց Զարեհ Որբունիի հետ». «Բագին» 19 (11), 50-59. 1980:

³ Vorpouni, Zareh. *The Candidate: A Novel*. Trans. Jennifer Manoukian and Ishkhan Jinbashian. Syracuse, NY: Syracuse University Press, 2016

Որբունի եւ իր գրական անունը

«Ես Որբունի անունը կը սիրեմ: Այդ անունը սակայն ես չեմ որոշած: 1922-էն ի վեր տեսած չէի զինք: Յիսուն տարուան պատմութիւն: Իմ Պէրպէրեան վարժարանի դասարանապետ ուսուցիչս էր: Երբ առաջին օրը Պէրպէրեան մտայ, անունս հարցուց. «Էօքսիւզեան», ըսի: Նայեցաւ, մտածեց, գլուխը վերցուց, կրկին մայեցաւ ու «Չարեհ Որբունի, Որբունի», ըսաւ: Չայն չհանեցի: Որբունի գրեց ու այլեւս ոչ ոք զիս Էօքսիւզեան կը ճանչնար»: (Պշարճեան (Ա) 58)

Որբունի եւ հայերէնը

«Հաստատացած եմ, որ դաստիարակութիւն չունիմ լեզուի: Եթէ լեզու մը ունիմ, որ աղուոր է, ես շինած եմ: 14-ի պատերազմին ձգեցի դպրոցը: 19-ին առանց պազը ունենալու, եկայ Պէրպէրեան, ուր զիս դրին դասարան մը տարիքի համեմատ եւ ոչ թէ բնական յեղաշրջութեան օրէնքով: Եւ զօռով հետեւեցայ դասերուն...Եթէ ուզած լեզուս ունենայի...: Բարդ բառերէն կը վախնամ, մակբայներէն կը վախնամ, ածականներէն կը վախնամ: Եւ այս բոլոր վախերուս մէջ ինչպէ՞ս կ'ուզես, որ գործածեմ լեզուս, երբ ե՛ս է, որ կ'ըսեմ. «Եթէ լաւ գիտնայի լեզուն, այդ մարդոց բառամբերքը ունենայի, այդ ատեն կրնայի լաւ գրականութիւն ընել»»: (Պշարճեան (Ա) 60)

«Երբ կ'աշխատիմ, քովս երկու բառարան կայ: Ֆրանսերէն-հայերէն, հայերէն-ֆրանսերէն: Երբեմն նոյնիսկ գերմաներէն, բառերը լաւ ճշդելու հա-

մար: Առաջ հայերէնը լաւ չէի գիտեր ու կը գրէի գիտցածովս, առանց բառարանի, հիմա հասկցայ, որ կարելի չէ առանկ անլուրջ մօտենալ գրականութեան: Պէտք է բառերը կշռել եւ ի հարկին բառ մը շինել՝ բառարաններու օգնութեամբ, որովհետեւ բառարանի բառերը միշտ չէ, որ ի գօրու են»: (Պշարճեան (Ա) 63)

Որբունի եւ գրութիւնը

«Ես կը գրեմ, նախ՝ որպէսզի ապրիմ: Եթէ չգրեմ, ապրիլս չեմ զգար: Գրելու արթին մէջ է, որ կեանքը խորապէս կը զգամ: Իրապէս կ'ապրիմ: Կ'երջանկանամ»: (Պշարճեան (Բ) 55)

«Պոտլէր կ'ըսէ. «Այնքան յիշատակներ ունիմ, որ կարծես հազար տարի ապրած ըլլայի»: Ուրեմն այդ վիճակի մէջ ենք գրելէ առաջ, այնքան յիշատակներ ունիմք, որ կարծես հազար տարի ապրած ենք եւ կ'ուզենք թեթեւալ անոնցմէ: Եւ ինչպէս հնդկական փիլիսոփայութիւնը կը թելադրէ պարպել միտքը, միշտ պարպել, որ հոն նոր բան լեցուի, այլապէս նոյն բաները միշտ հոն մնալով կը հոտին, նոյնպէս ալ՝ գրողը: Նոյնպէս ալ կեթոն: Նոյն գաղափարաբանութիւնը կը հոտի, կ'որդնոտի: Այդ պատճառով պէտք է կոտրել այդ շրջանակը, դուրս ելլել, որ օդն ալ ներս գայ» (Պշարճեան (Ա) 56):

«Իմ ամբողջ վէպերս 1927-ին սկսած են: Եւ անկէջ ի վեր, երբ տարիներով չեմ գրած, չեմ կրցած գրել, ժամանակ չեմ ունեցած, տարիներով, զիշեր-ցերեկ միտքիս մէջ գրեր եմ: Եւ կեանքիս ամենէն վնաս պատճառող բանը ո՛չ թէ գրե-

լը եղած է, այլ՝ չկարենալ գրելս»:
(Պչաքճեան (Ա) 51)

«Նախ շատ արագ կը գրեմ: Գրած ատենս, կատարեալ պատերազմական վիճակ է, որուն մէջ ոչ մէկ բան պէտք է կորսնցնեմ: Աչքդ տեսալես թշնամիի վրայ է, ամէն շարժում անմիջապէս պէտք է արձանագրես: Գրելիք նիւթի շուրջ այնպիսի՝ վազվզող գաղափարներ, պատկերներ, մտածումներ կան, այնպիսի՝ հրմշտուք մը կայ եւ ինծի կ'ըսեն, որ գիրդ չի կարդացուիր»:
(Պչաքճեան (Բ) 51)

Որբունի եւ «Մենք»

«Յանդուզն եմ, որովհետեւ իմ տոպրակս պարապ է: Որովհետեւ, երբ նոր գաղափարներ կը ներկայանան, ես կ'ընդունիմ: Լեցուն եղած մարդը չ'ընդունուիր: Միւսները ամբողջ լեցուն են: Ես ոչ մէկու հետ համաձայն չեմ: Լեցուն չէ իմ միտքս: Ազգային գաղափարաբանութիւններու հետ համաձայն չէի: Կամ չունէի: Անոնց պէս լեցուն չէի: Ուրիշներ լեցուն էին: Երբ ես «Մենք»ի իմ սերունդի խումբին մէջն էի, ինքզինքս միշտ աղքատ կը տեսնէի: Միւսները զարգացած մարդիկ էին: Մեծ մարդիկ էին Շուշանեան, Նարդունի, եւայլն»:
(Պչաքճեան (Ա) 57)

«...Երբ կը խօսուի Փարիզի տղոց մասին, իրապէս տղաքը, որ կը ներկայացնէին մեր գաղթականութեան սկզբնական ինքնորոշման շրջանը, այդ տե-

սակետով կրցան գրական մթնոլորտ մը շինել, եւ ատոր համար գրող եղան, Շահնուր եղան: Առանց այդ գրական մթնոլորտը շինելու, անոնք բան չէին ըլլար... գրականութիւն մը ստեղծեցին եւ իրենք ալ գրագէտ եղան: Որովհետեւ, գրական շարժումը ստեղծողներուն առջեւ ընկերային տեսակետով երեւոյթ մը բացաւ, ամբողջ մեր գաղթականութիւնը: Այդ նոր գաղթականութիւնն է մեր նոր գրականութիւնը: Պատմական երեւոյթ մըն է: Այդ պատմական երեւոյթին մէջ մուծուած գրականութիւնն է: Հիմա Սփիւռք կայ, գաղթականութիւնը չկայ»:
(Պչաքճեան (Ա) 61)

«Պէտք է նետել աւանդութեան վատ կողմերը, նետել աւանդոյթները ու պահել աւանդութիւնը: Աւանդութիւնը հայութիւնն է, ըսած եմ օր մը: Մեր այդ սերունդը աւանդոյթները նետեց, աւանդութիւնը պահեց: Աւանդութեան հայկականութիւնը»:
(Պչաքճեան (Ա) 61)

Որբունի եւ կեթոն ⁴

«Ինչո՞ւ համար «Նահանջը» յանկարծ մեծցաւ: Հո՛ս է, որ *կեթոյի* հարց կայ: «Նահանջը» *կեթոյի* արտայայտութիւնն է, իմս՝ արտա*կեթթօ*, արձակն ալ՝ սովորական հայերէն: Անիկա հայերուն համար վարժ գրականութիւն մըն էր: Հայերու փոքր ածուի հոգեբանութեան դէմ, բայց այդ հոգեբանութեան մասին կը խօսի: Հետեւաբար *կեթոյի*ն մէջ ըլլալուն, հասկցուեցաւ, մանաւանդ՝

⁴ Բնագիրին մէջ, «կեթթօ» բառը տարբեր ձեւերով գրուած է:

«Ախ, վայ Արարատ...»: Իսկ անդին ածուն մեծ է: Իմ գործս գրականութեան հրապարակին վրայ է, ոչ թէ ազգային շրջանակի մէջ: Ատոր համար մեր ազգային շարժումին մաս չի կազմեր»: (Պչաքճեան (Ա) 55)

«Իմ շօշափած նիւթերս կեթոյին մէջ չեն: Ազգային են, բայց կեթոյէն դուրս: Ես չեմ ըսեր, որ ազգէն դուրս եմ: Կարծեմ ըսի, որ Հայածուածներու ամբողջ շարքը ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ հայ ազգին եղած անարդարութեան դէմ արձակուած ճիշ մը: Այդ անարդարութեան դէմ կ'ուզեմ ըլլալ ամենամեծ ճիշը»: (Պչաքճեան (Ա) 58)

Որբունի եւ գրականութիւնը

«Այո, քաղաքականութիւնը կարելի չէ անջատել գրականութենէն: Եթէ ըլլար՝ արդէն կը դադրէր մեծ գրականութիւն ըլլալէ: Ես ուղղակի քաղաքական գրականութիւն չեմ ըրած: Անոնք մտքիս թելադրական ընդհանուր մտածումներն են: Երբ բան մը կը գրեմ, իմ աշխարհէս կու գայ: Ահա թէ ինչու ես կեթոյին մէջ չեմ: Ազգային ամբողջ գրականութիւնս այդ աշխարհէն կու գայ, որ կեթոյէն դուրս է: Բայց ես հայ եմ եւ հայ ճակատագիրը կայ: Մանաւանդ այս բոլոր երեւոյթները հոգիի մակարդակի վրայ կը տանի»: (Պչաքճեան (Ա) 58)

«Բայց զոհողութիւն է գրականութիւնը: Կրնայի եղբօրս պէս հարստանալ: Կրնայի մերժել հայուն անհետաքրքրութիւնն ու ինձի պատճառած դժբախտութիւնը: Բայց ամէն ինչ սնանկութիւն էր»: (Պչաքճեան (Ա) 59)

Որբունի եւ մինակութիւնը

«Միշտ մինակ կը զգամ ինքզինքս: Ո՛ր ալ երթամ, մինակ եմ: Մարդոց հետ կապս անմիջական չէ: Չեմ կրնար կապուիլ: Եւ հաւանաբար գրելս դէպի միսի, դէպի ուրիշը մեկնելու միջոց մը չէ՞, կը խորհիմ: Աւելի վէպերու հերոսներուն հետ է, որ կ'ապրիմ, քան իրական մարդոց»: (Պչաքճեան (Բ) 52)

«Թէ այս շարքը այնքան երկարեցաւ, որ ես բանտարկուիմ անոր մէջ, կ'ըսեմ՝ երանի այդ տեսակ բաներ շատ ըլլային: Որովհետեւ ես աւելի երջանկութեամբ ապրեցայ այդ մարդոց հետ, քան դուրսի մարդոց, որոնց ստիպուած էի ժպտիլ, խնդալ, երբ կ'ուզէի հարուածել: Կեանքին մէջ կարելի չէ, որ մարդ իր ուզածը ընէ: Կեանքը շատ մը բաներ կը պարտադրէ մեզի»: (Պչաքճեան (Բ) 53)

«Ինչպէս որ խմորը կը շինես եւ թթխմորով տաքուկ անկիւն մը կը տանիս եւ անիկա կը բարձրանայ: Ինձի համար այդ վայրն է առանձնութիւնը: Վախէն չէ, որ կը քաշուիմ՝ ոզնիի պէս կաղապարիս մէջ կը մտնեմ կամ կրիայի պէս: Հոն է, որ ես կը փթթիմ: Կը թթխմորուիմ»: (Պչաքճեան (Բ) 54)

Որբունի եւ կինը Էլիզապէթ

«Եկաւ ժամանակ, երբ կինս ստանձնեց մեր կեանքը ապահովելու պարտականութիւնը: Իր արհեստը հասութաբեր էր: Լաւ, իշխանական կեանք մը ունէինք...անկեղծօրէն ըսեմ, թէ երբ կինս ազատութիւն տուաւ ինձի ու ես նստայ

գրականութիւն ընելու, հասկցայ, թէ ինչ է եղեր գրականութիւնը:...եթէ կնոջս ազատամտութիւնը չըլլար, ես երբեք պիտի չկարենայի գրականութիւն ընել եւ իրաւունք ունիմ եղեր, երբ մերժեր եմ ժամանակին գրականութիւն ընել: Քանի որ այդ պայմաններուն մէջ պիտի չկարենայի լրջօրէն աշխատիլ»: (Պչաքճեան (Ա) 63-64)

«Այն սերը, որ կու տայ Սինասի, կամ այդ սերը, որ ունի Սինաս Նիգոլի⁵ հանդէպ, իմ եւ կնոջս իրարու հանդէպ ունեցած սերն է: Ատոր համար է, որ հայ աղջիկներու շարքին մէջ ան օտար մըն է, եւ իմ կինս օտար է»: (Պչաքճեան (Բ) 53)

Որբունի եւ Թեկնածուն

«Թեկնածուն գրեցի Մազտայի հսկայ շէնքին մէջ՝ պահակութիւն ըրած ատենս: Ամբողջ զիշերը գրելով կ'անցընէի: Քառասուն զիշերուան մէջ գրեցի *Թեկնածուն*, ինչպէս ըսի ասկէ առաջ: Անշուշտ սրբագրութիւններն են, որ անլի ժամանակ կ'առնեն: Առաջին ժայթքը ընդհանրապէս երկար չէ»: (Պչաքճեան (Բ) 51)

Որբունի եւ ընթերցողները

«Ես իրապաշտ մարդ մըն եմ: Կ'ուզեմ կեանքը տալ այնպէս՝ ինչպէս որ է: Ինչո՞ւ համար *Կեանքը ինչպէս որ է* Չօհրապը կը սիրեն եւ իմս չեն սիրեր»: (Պչաքճեան (Ա) 53)

«Մենք կարդացող չենք եղած: Մեծ Վարուժանի *Հեթանոս երգերը* մէկ անգամ հրատարակուած էր, հազար թէ երկու հազար օրինակով, 1930-ին դեռ կը տեսնէի Մարսէլի գրատուններուն մէջ: Չէր ծախուած: Մեծ Վարուժանի գիրքը չէր կարդացուեր: Չէր ծախուեր: Հայ ժողովուրդը գրականութեան պէտք չունի: Չի հետաքրքրուիր»: (Պչաքճեան (Ա) 59)

«Անպայման սեռի մասին խօսուած ատենը, անմիջապէս որ սեռին անունը կու տաս, քեզ կ'ամբաստանեն իբրեւ պոռնկագիր: Երբ հացին անունը կու տաս, այդպէս չեն խորհիր: Հաց եւ սեռ միեւնոյն բաներն են: Բառեր են: Ինչո՞ւ համար մենք՝ մարդիկս, տուեր ենք մէկուն գովելի, միւսին՝ այպանելի տեսակէտներ: Ամբողջ հարցը հոս է: Մարդիկ ինքզինքնին բանտարկեր են, զնտանին մէջ դրեր են, լոյս կը բերես, անմիջապէս կը պոռան. «գոցեցէք լոյսը», որովհետեւ մութին վարժուած են»: (Պչաքճեան (Ա) 50)

«...որոշած էի ամէն մէկ վէպի մէջ մէկ արգիլուած բառ գործածել, որպէսզի մարդիկ վարժուին հաց ուտելու պէս այս բառերը գործածելու...ես մարդոց կ'ըսեմ. «այդպիսի բառերէ մի՛ վախճաք, գործածեցէ՛ք:» Երբ գործածուի, իր այպանելիութիւնը կը կորսնցնէ: Ես կ'ուզեմ մարդիկը ազատագրել»: (Պչաքճեան (Ա) 51)

«Ես կ'ուզեմ մարդը իր բնական վիճակին վերադարձնել»: (Պչաքճեան (Ա) 51)

⁵ Սինասա հերոսն է Որբունիին *Հալածուածներ* շարքին մէջ. Նիգոլը՝ իր սիրահարը:

Բանաստեղծութիւներ

ԱՆՆԱ ԱՐՉՈՒՄԱՆԵԱՆ

Ժանգն է թափանցողը,
ապակիներով ոռոգուած անդունդ:
Վերջնական փոսն է
հմայիչը,
թափօրով մեզ հրողը:
Մի՛ կարծեր որ անթեղուած կրակը
կը պաղի ցօղով:
Անկեղծ հնազանդութիւնն է,
ողջախոհերու հաւատարիմ սնունդը,
խաչեր՝ մեկնումի խստութեան:

Ծագ ենք ու գիծ՝
չհասնող ուղղահայեաց
անհունին:
Ուխտս՝ լքուած տապանագիր,
քարի ընդմէջէն աճող մամուռ:
Մինչ անսպառ ձագարը կը հաւասարեցնէ մեզ,
դրօշակները կը չորցնեն
ու արեւուն տակ կը գրեն:
Ամբողջ ծարաւդ
կոկորդիս համրութեան մէջ
կ'ընդունի որ անգիջում էր
արեանս ուժը:
Ու հիմա որ չեն գրկեր քեզ,
կուրացող մարմինս կը տնքայ
յագեցածի յամառութեամբ:

Երկար գիշեր է օրը:
 Մերկացող կռնակիս ետին
 դատարկ կը սպասե՛ արելը
 սաւաններու թօթուելով,
 ողջ մարմինս անկողնի մէջ
 կը տապլտկի,
 կը խայտայ՝
 ասպարեզ կարդալով տաղտուկին:
 Երբ ժամերս կը լուծուին,
 դաւը կ'արիւնի,
 բառերս կ'այրին:

Տունը քանդել:
 Խանգարել մաշկին յապաւումը
 օտար ձեռքերու մէջ:
 Ու կիսով ծակել որովայնը,
 ծածկելով սայրերը տրոփուն:
 Ու տուայտիլ,
 ժայռ ու յախճապակի լքել,
 խենթացնող ախտին մէջ գահավիժիլ
 ու դառնալ պահարաններու մէջ կծկուող ցնցոտին:
 Այն ատեն ի գուր պիտի գծե՛
 սահմանը որուն վրայ կը պարեմ:
 Ճշմարտութեամբ անգօր կուրծքեր ծծած կ'ըլլամ,
 մահուամբ անգօր կուրծքեր՝ աննկատ սենեակներու մէջ:

Káukasos

(հատուածներ)

. . . Ուղղաձիգ ասեղներու քաղաք՝
Նիւ Եորք, եկեղեցի պանդոկներու,
լողաւազաններու,
տուրմի խանութներու:
Իր շօշափուկներն
արձակող կղզի,
մթին արգանդ՝
գայլի երախի նման,
շէնքերը մինչեւ վերջը տանիքներուն
կը միախառնուին երկինքի հետ:
Կրակ, որ կը բոցավառի
սառցալերան մէջ:

Չեն աճիր յասմիկներն այստեղ:
Հանգած հրաբուխի մը խառնարանին վրայ,
լեռը կը դառնայ
ճարտարապետութիւն:
Լեռներու տիեզերքներ
յարատեւ իրարանցումով
պատերը կ'ուտեն
աչքերու
մոգական գորգին վրայ:
Հիսուածք մը
հիսուածքի մէջ,
գորգի մը գործուածքը,
սաւանը
ուր կ'աղօթենք
օրական հինգ անգամ՝
աշխարհին հաւատալու,
աշխարհագրագէտներու
կորուսեալ կլիման զգալու համար:

Այլեւս չդառնալ վարձկան,
բառերը վերադարձնել
ցայլքի հովանիին տակ:
Հայեացքով պահել
ա՛յն, ինչ որ կը տեսնենք,
եւ ո՛չ բացիկներու այս շարանը,
կարմրաթաւիչ

նստարաններու ովկիանոսը
 կոթողներու,
 քատրոններու,
 գրակալներու:
 Նաւ մը ովկիանոսին վրայ,
 բանտուած՝ ընդմէջ ապակիներու,
 երգիչ ուղեւորներով՝
 նաւաբեկեալներ, որոնք ծովուն
 կը վերադարձնեն ծովուն սեփականութիւնը:

. . . Մանհաթան, Պրուքլին,
 Պրոնքս, Քուինզ,
 Սթէյթըն Այլանտ.
 յասմիկ չկայ Նիւ Եորքի մէջ:
 Էօզկիւր, անունս Էօզկիւր է,
 թուրքը կ'ըսէ ինձի:
 Երբ անունս
 կը հարցնէ,
 պատասխանս կ'ըլլայ՝ Now,
 կ'ըսեմ, Հիմա.
 անունս հիմա է:
 Էօզկիւր կը պնդէ.
 թուրք, իսկ դո՞ւք:
 Ես կ'ըսեմ Հիմա:
 Անունս Հիմա է:
 Հազար տարի առաջ ծնայ
 Բագրատունեաց հարստութեան տակ,
 երկրի մը մէջ կ'ապրիմ
 սահմաններով լեցուն:
 Իմ երկիրս
 սահման մըն է:
 Ինչպէ՞ս կորսնցուցիմք մեր
 ազատութիւնը, Էօզկիւր:
 Կը հարցնեն՝ Էօզկիւր,
 ինչպէ՞ս կորսնցուցիմք
 մեր ազատութիւնը:
 Անգլիացիները
 Աֆղանիստանը ստեղծեցին
 թոյլ չտալու համար,
 որ ռուսական կայսրութիւնը
 հասներ
 մինչեւ Հնդկաստանի
 անգլիական գաղութը:

Սպաներէնէ քարգմանութիւնները՝ Վարդան Մատթէոսեանի

ԱՆՆԱ ԱՐԳՈՒՄԱՆԵԱՆ ԵՆ ԱԼԵՐԱԿԻ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆԸ

ԱԲԵՏԻՍ ՀԱՃԵԱՆ

ԱԲԵՏԻՍ ՀԱՃԵԱՆ

Ծնած է Հալեպ, 1968-ին: Լրագրող է: Որպես խմբագիր աշխատած է Պուլեյնոս Այրէսի La Prensa օրաթերթին մէջ, ապա փոխադրուած է Միացեալ Նահանգներ, ուր աշխատած է CNN-ի, Bloomberg News-ի եւ The Wall Street Journal-ի, նաեւ Los Angeles Times-ի ու International Business Times-ի համար: Այժմ Le Monde Diplomatique-ի աշխատակից է: Լրագրութիւն ուսած Պուլեյնոս Այրէսի մէջ: Աւարտած է նաեւ Անգլիոյ Գէյնսպրիժ համալսարանի Միջազգային յարաբերութիւններու բաժանմունքը: Կը բնակի Վենետիկ:

Հայկական մտածողութեան մէջ «Հարաւ»ի գաղափարը գրեթէ անգոյ է, նշած է Վարդան Մատթէոսեան: Արեւելքի եւ Արեւմուտքի սահմանումները տիրապետած են մեր իրականութեան: Հետեւաբար, Մփիւռքի հարաւային գաղութները, արդէն հարիւրամեայ Արժանքիմի գաղութը (եւ թերեւս աւելի նոր Աւստրալիոյ համայնքը), ընդհանրապէս մնացած են լուսանցքի վրայ:

«Հարաւի անտեսումը կամ ջնջումը հայկական պատկերացումներէն, կը թուի արձագանգը ըլլալ աւանդական գիծի մը», գրած է Վ. Մատթէոսեան: «Մեր պատմական տարածքը, դեռ Քսենոփոնի ժամանակներէն, քաղաքական բաժանումներ կրած է արեւելք-արեւմուտք հատումով, մեր գաղթալիքները տեղի ունեցած են Արեւելքէն դէպի Արեւմուտք եւ փոխադարձաբար, մեր պատմական յարաբերութիւնները հիմ-

նականին մշակուած են արեւելքի եւ արեւմուտքի իրերայաջորդ դրացիներու հետ»: Ուստի, կը հետեւցնէ, «կարծէք թէ հիւսիսի եւ հարաւի աշխարհագրական գաղափարը պէտք եղածին պէս արմատացած չէ մեր մտայնութեան մէջ»:

«Հեռաւոր դժոխքներ», «անծայրածիր եւ գազանաբնակ անապատներ», «հայուն արեւամուտը», «Սփիւռքի գերեզմանը», ուրեմն, «հարաւային կողմն աշխարհի» առկայ է, բայց «հարաւային կողմն Սփիւռքի» կը մնայ խորք եւ ժխտական գաղափար մը: Աւելի եւս, արեւմտեան կողմն է աշխարհի, որ վերջալոյսի շողերով կը գունատրէ հարաւային գաղութներուն (Արժանքին, Ուրուկուայ, Պրագիլ եւ շատ աւելի փոքր Չիլիի եւ Վենեզուելայի համայնքները, որոնց վրայ կարելի է աւելցնել Աստրալիան, թէեւ այս վերջինը համեմատաբար նոր գաղութ մըն է եւ ձեռով մը սուրիահայութեան ու լիբանանահայութեան «խորք գաւակը») պատկերացումը՝ դիտուած Միջին Արեւելքէն, Եւրոպայէն կամ Հիւսիսային Ամերիկայէն՝ մէկ խօսքով, «վերի» բնեւէն:

Առաւել, ենթագիտակցաբար, ձգողութեան օրէնքին հետեւողութեամբ, աշխարհի «վարի» կողմի հասկացողութիւնը աւելի ժխտականութիւնը կը շեշտէ՝ «ինկածութեան», «անկումի» գաղափարը ստեղծելով:

Այս թերագնահատումը կ'անտեսէ, որ դարձ մը աւելի արժանքինահայ համայնքը ողջ պահած է աշխարհագրական հսկայ հեռաւորութեան վրայ գաղութային կառոյցներ, եօթը դպրոց, տասը եկեղեցի եւ աշխոյժ գաղութային կեանք մը, որ նախախնամութեան բե-

րումով սատարած է Հայ դատի առաջնակարգ նպատակներու, ինչպէս՝ Արժանքինի կառավարութեան կողմէ Յեղասպանութեան ճանաչմանը: Փրանկիսկոս պապին խիզախ կոչերը Եղեռնի ճանաչման համար մասամբ կը պարտինք սերտ կապերուն, զորս Արժանքինի եւ Չիլիի հայոց թեմի առաջնորդ Գիսակ արք. Մուրատեան մշակած էր տարիներու ընթացքին անոր՝ Պերկոլիոյի հետ, երբ վերջինս Պուէնոս Այրէսի թեմին առաջնորդն էր:

Միւս կողմէ, Հարաւային Ամերիկայի համայնքներէն միայն մէկ հոգի հայատառ կը ստեղծագործէ, վերը յիշուած, Ուրուկուայ ծնած ու Արժանքին մեծցած Վարդան Մատթեոսեանը (այժմ՝ Միացեալ Նահանգներ): Մնացեալ բոլոր հայատառ գրողները դուրսէն եկած են՝ Վարդան Գեորգեան, Յովհաննէս Տեվէճեան, Վարուժան Աճէմեան, Աշոտ Արծրունի, Պետրոս Հաճեան, Յակոբ Կիլլիճեան:

Ասկէ մեկնած, դժուար չէ պատկերացնել Հարաւային Ամերիկան, ներառեալ հայահոծ Արժանքինը, աղջամուղջի մարող լոյսի տակ: Բայց այս վերջալոյսը բազմերանգ է - եթէ իսկապէս վերջալոյս է - եւ Սփիւռքի այս անկիւնը, մահամերձ հայատառ գրականութեան խաւարին մէջ, կարելի է նշմարել ձեւերը, զորս կը ստանձնէ օտարալեզու արժանքինահայ մտաւորականութիւնը:

Մինչ այս ավերուն հայերէնը կը նահանջէ բոլոր գաղութային կառոյցներէն ներս, բացի մասամբ դպրոցներու հայերէնի ուսուցչական բաժնէն եւ եկեղեցիներէն, որոնք կը մնան լեզուի ու ազգի պաշտպանութեան առաջին ու վերջին

գիծերը, աելի ուժով կը սկսին հնչել ձայները նորաբարբառ եւ սպանախօս հայ գրողներու սերունդին:

Աննա Արզումանեան (ծնած Պուէնոս Այրէս 1962-ին) այս ալիքին յայտնի դէմքերէն է:

Ուսումով փաստաբան եւ հոգեբան, երկար տարիներէ ի վեր լծուած է գրականութեան, գլխաւորաբար մշակելով բանաստեղծութիւնը: Բանաստեղծական լեզուն, եթէ ոչ անպայման ձեւերը, կը բնորոշեն նաեւ իր արձակը, որուն ամենայատկանշական հատորը կարելի է համարել *Մեւ ծով* վէպը (Սանթիաօ, Ceibo Ediciones, 2012):

Չորս տարուան ընթացքին, Աննա Արզումանեանին հետ չորս խօսակցութիւն ունեցայ, Սանթիակոյի ու Պուէնոս Այրէսի մէջ 2012-ին եւ Վենետիկի ու Պուէնոս Այրէսի մէջ 2016-ին: Այս յօդուածին մէջ, ուրեմն, հարցազրոյցը, խօսակցութիւնն ու գրախօսականը միաձուլուած են:

Ամլութիւնը խառնածիւնին ճակատագիրն է: Բնութեան օրէնքով, խառնածին կենդանին կ'ըլլայ անբերրի: Եթէ այս գիտական տուեալը գործածենք իբրեւ փոխաբերական պատկեր, կըրնա՞նք արդեօք ակնկալել, որ օտարալեզու հայ գրողը ըլլայ բեղուն: «Այո՞», կը պատասխանէ Արզումանեան, ընդդիմանալով այդ օրէնքին ու պահանջելով բերրիութիւն:

Իր գործին առաջին մակերեսային ընթերցում մը սիրերգութեան կամ սիրաբանական գրականութեան տպաւորութիւն պիտի թողոր մեր վրայ: Մեռ եւ սէր, սակայն, մէկը միւսին նախապայմանը չեն: Իր տողերուն ընդմէջէն, Արզումանեանի գրիչը սէր կ'որոնէ, որով-

հետեւ սէրը կեանք է: Բայց *Մեւ ծով* տէրուն մէջ մեր գտած սեռը սէր չ'ընդգրկեր, գոնէ մինչեւ այն պահը, երբ արդէն շատ ուշ է:

Գիրքը խորհրդածութիւն մըն է նահատակութեան մասին, սկսելով Վարդանանցի «Մահ ո՛չ իմացեալ մահ է. մահ իմացեալ անմահութիւն է» կարգախօսէն ... այդ կարգախօսը՝ ժապաւէններու վրայ գրուած, իրենց գլուխը կապած Ղարաբաղի մարտիկները կ'առաջնորդուէին դէպի նահատակութիւն, յիշեց Արզումանեան մեր խօսակցութիւններէն մէկուն ընթացքին:

Գիրքի բնագրի նախապատրաստական աշխատանքին մասին Արզումանեան պատմեց, որ բռնաբարուած մարմնի զուգահեռ՝ սկսաւ ուսումնասիրել նահատակութեան գաղափարը, մանաւանդ օգտագործելով իրանաֆրանսացի ընկերաբան Ֆարիադ Խոսրոխաւարի *Այլահի նոր նահատակները* հատորը: «Իւրացուցի՞ մատաղի, նահատակութեան եւ սրբազան մահուան տիպարները, հասկնալու համար հայ կինը, երբ նահատակ ռազմիկի մը դերը կը ստանձնէ»:

Այս մասամբ ինքնակենսագրական վէպին մէջ, ուր արձակն ու բանաստեղծական լեզուն համադրուած են ոչ միշտ ներդաշնակ համակեցութեամբ, կինը ներկայացուած է իբրեւ կրկնակի նահատակը՝ թշնամի եւ սեփական ազգի տղամարդոց համար: Հաճոյքէ ու վայելքէ զուրկ սեռամոլութեան թէ՛ առարկայ, թէ՛ դերակատար է հայ կինը խորհրդանշող տիպարը: Անոնք բռնաբարուած մարմիններ են, մտերմութեան աշխարհէն աքսորուած մարմիններ՝ հանրայինին ու մտերմութեան միջեւ

սահման չկայ: Գրութիւն մըն է այն ահաւոր ցուցադրութեան մասին, որ պարզած են բնաջնջումն ու տարագրութիւնը:

Հայ տղամարդիկ, սակայն, կիւր երկրորդ ու աւելի ծածուկ դաժանութեան մը կ'ենթարկեն, զինք «քոյրիկ» կանչելով, ըսաւ Արզումանեան, մէջբերելով Ռուբինա Փիրումեանի կատարած ուսումնասիրութիւնները: Ընտանեկան ապահով շրջանակէն ներս կիւր նաեւ դուրս կը մնայ տարփանքի եզրէն:

Սեւ ծովուն մէջ Արզումանեան կը փորձէ կեանքի կոչել երեք հայ կին հարազատներու անհետացած մարմինները, ինչ որ կ'ընենք հայերս Եղեռնի անհետացած ու անթաղ նահատակները ոգեկոչելով եւ անոնց յիշատակը ողջ պահելով: «Գրքին կեդրոնական առանցքներէն մէկը լուսանկարչութիւնն է», ըսաւ Արզումանեան: «Վերապրող մեծ հօր տիպարը լուսանկարիչ մըն է, որ կը փորձէ իր ոսպնեակին ընդմէջէն վերագտնել իր աղջիկներուն ու կնոջ Անատոլոյի մէջ անհետացած մարմինները»:

«Երբ ո՛չ մարմին, ո՛չ ամբաստանեալ կայ, ոճիրը միայն զոհը կրնայ փաստել: Այդ է ուրեմն թակարդը: Ոճիրը փաստելու համար զոհը ո՛չ միայն ինքզինք իբրեւ զոհ կը ներկայացնէ, այլ նաեւ կը ստանձնէ միւս երկու բացակայ դերերը»: Եւ կ'աւելցնէ՝ «թաղելու համար,

պէտք է սպաննել»: Այդ դաժանութիւնը անոր գրականութեան հիմնաքարն է... այդ շրջափակումէն ելլելու ճամբան սիրաբանութեան ուղին չէ, այլ այդ մարմիններուն սիրոյ-ատելութեան հակասական յարաբերութիւնը:

Սեւ ծովը բաղկացած է չորս գլուխներէ. Պուէնոս Այրէս, Պերլին, Երուսաղէմ, Ղարաբաղ, որոնք անշուշտ կը սահմանեն ընթացքին աշխարհագրութիւնը՝ որ սկիզբ կ'առնէ աշխարհի ծայրամասէն ու իր աւարտին կը հասնի հայոց աշխարհի (դասական ըմբռնումով) ծայրամասին մէջ՝ Արցախ:

«Երուսաղէմ» գլխուն երկրորդ պարբերութիւնը կ'ըսէ. «Մէկ լեզուէն ուրիշի անցքին մէջ միշտ բան մը կը մնայ, նոյնիսկ երբ մէկը չի կրնար յիշել: Լեզուները զիրենք խօսողներէն աւելի բան կը պահպանեն»: Մնացորդա՞ցն է *Սեւ ծովը*՝ Արզումանեանի մեծ հօր հայերէնին դէպի հեղինակի գաստերէնը¹ անցքէն: «Վերապրողին մարմինը յետեղեռնեան շրջանին իբրեւ աւելցուք, մնացորդաց: Իմ գրականութիւնս մեծ հօրս հայերէն լեզուէն մնացորդացի մը պէս է: Աւելցուք կամ մնացորդաց, որ ինքնին մարմին է»: Այս պատասխանով ան իր գոյապաշտական գրութեան կու տայ կրօնական շեշտ մը, թերեւս ենթագիտակցաբար մտաբերելով պատարագին իմաստը. «Առ, կե՛ր, այս է մարմինս»:

¹ Հարաւամերիկեան հայ համայնքներու համար տեղական լեզուի ընթացիկ եւ համատարած անուանումն է «գաստերէն» (սպաներէն), որ Սպանիոյ գաստիլեան լեզուն է: Հայացում մըն է աշխարհի սպանախօսներու մեծամասնութեան գործածած եզրին՝ castellano: Ուշագրաւ է, որ հայախօս թէ՛ այլ արժանաթինահայեր ոչ-հայ տեղացիներուն կ'ակնարկեն որպէս «գաստի» կամ «գաստիներ»՝ շատ աւելի տիրական ձեւ մը քան այլոյ տարածուած «օտար»ը:

Բայց Արզումանեանի գրականութիւնը գոյապաշտական է: Քրիստոս մարմին է միայն, առանց Սուրբ Հոգւոյ, կամ մարմիններ է, կտոր-կտոր եղած: Պատահական չէ, որ Արզումանեան Չապէլ Եսայեանի *Աւերակներուն մէջը* կը նկատէ իր ներշնչումի գլխաւոր աղբիւրներէն մէկը, բայց անշուշտ անբարեգութ եւ ռիսակալ Աստուածն է, որ Եսայեան գտաւ Ատանայի մէջ 1909-ին. մէկը, որ հսկայ անտեսանելի ներկայութիւն մըն է *Մեւ ծովու մէջ*, որ թունաւոր հովի մը պէս կը փոթորկէ կեանքը ու աշխարհը կը վերածէ ւտերակի:

Աշխարհի այս հեռաւոր մայրաքաղաքին՝ Պուէնոս Այրէսի մէջ, Արզումանեանի ձայնը մէկ դարու ւտերակի գրականութեան հեռաւոր, օտարալեզու, խորթացած արձագանգն է, կամ մութ ճիւղը: Վէպէ ւտելի, *Մեւ ծովը* ինքնին արուեստի առարկայ կը հանդիսանայ, ինչպէս նաեւ ճանապարհորդութիւն մը հոգւոյն ծալքերէն ներս: Բանաստեղծական լեզուի պարագային պայման չէ, որ ընթացքը ըլլայ գծային ու հասկնալի. կրնայ ըլլայ նաեւ անթափանցելի: Իսկոյն՝ Արզումանեանի բառերը անջրպետը կտրող ասուպներ կ'ըլլան, անհունի մէջ փնտռելով իրենց վախճանի կէտը, վերջակէտը դնելու համար որոնումի մը, որ կը մնայ անխուսափելիօրէն անվերջ: Ու կը մնայ անվերջ, որովհետեւ Արզումանեանի գրականութիւնը կը ծնի իր ակունքներուն հետ կապը վերահաստատելու պահանջքէն: Իր միակ գործիքը, սակայն, իր ծննդավայրի օտար լեզուն է, իսկ իր աղբիւրներն են նաեւ ֆրանսական, գերմանական եւ լատին ամերիկեան գրականութիւնները, ու միայն

բացառաբար՝ հայ գրականութիւնը, գլխաւորաբար՝ թարգմանութեամբ: Բայց բզկտուած մարմիններն ու կտորները, որոնք Արզումանեան կը փորձէ քով քովի բերել անոնց կեանք ներշնչելու համար, այլեւս յարութեան հնարաւորութենէն զրկուած են:

Հայերէնը, որով Արզումանեանի լեզուն բացուեցաւ, իր պարագային կը մնայ խօսակցական: Եթէ փափաքէր փրկել ու մշակել գրական մակարդակով, պիտի ստիպուէր զայն մոռացութեան խոր հորէն լոյսին հանել: Փըրցուած ճիւղը վերստին կարելի չէ ծառին միացնել: Բայց Արզումանեան կը ձգտի հայկականութեան ու կը հայցէ, որ իր սպաներէն գրականութիւնը ընդունուի որպէս հայկական:

Միայն հայ ընթերցողը չէ, որ կը նկատէ այդ հակումը: Արժանքինեան հրատարակչատուները իր վէպը մերժեցին՝ զայն օտար նկատելով կամ, ինչպէս Արզումանեան կը նկարագրէ՝ «ոչ հարազատ արժանքինեան գրականութեան»: Սահմանակից Չիլիի գրական շրջանակները ւտելի լայնախոհ գտնուեցան, ու գիրքը հոն տպագրուեցաւ:

Հայկական դրոշմ կրող գիրք մըն է, որ գրուած է գաստերէն: Բայց այս երեւոյթը բաւարար՞ է արդէօք, որ հայ գրականութիւն նկատուի: *Մեւ ծովը* հայ գրականութիւն որակելը Արզումանեան կը նմանցնէ անցագիրի. «Միշտ ուրիշն է, որ այդ կնիքը կը դնէ, որ կ'արտօնէ փոխադրութիւնը: Ես այդ անցագիրը կը խնդրեմ, բայց պէտք է տեսնենք, թէ ընթերցողները կու տա՞ն այդ կամ բազմազան անցագիրներ»:

«Ազգային լեզուն ազգային պետութեան մը լեզուն է», ըստ Արզումանեանի: Ուրեմն, հայերէնով չգրուած հայ

գրականութիւնը հայկականութեան իրաւունքէ գրկելը խախտուտ սկզբունքէ կը մեկնի, քանի որ հայոց աշխարհը շատ աւելի ընդարձակ է, քան Հայաստանը: Արգումանեան աւելցուց. «Մէկ ազգ, մէկ ժողովուրդ»ի խորհրդանիշը մաս կը կազմէ հայկական ինքնութեան գաղափարը հիմնող առասպելաբանութեան: Առասպելաբանութիւն կ'ըսեն, որովհետեւ մեր մասին «մենք մեզի պատմած պատմութիւնն է»: Այսուհանդերձ, իրականութիւնը ուրիշ է: «Մէկ ազգ, մէկ ժողովուրդ» չենք, այնքան ատեն որ կ'ապրինք տարբեր աշխարհագրութիւններու մէջ եւ ո՛չ միայն Եղեռնեան տարագրութենէն ու տեղափոխութենէն ետք, այլ անկէ առաջ ալ: Միթէ նոյն ձեւով կը մտածէին Թիֆլիսի հայն ու Սեբաստիոյ հայը: Միթէ նոյն ձեւով կը մտածեն Լիբանանի եւ Երեւանի հայը: Մեզ կերտող գաղափարը միաձեւելու ոգիով կը վիրաւորենք մենք մեզ, մենք մեզի հանդէպ անհանդուրժողութեամբ»: Ան հայ ազգի եզակիութեան գաղափարը հարցականի տակ կը դնէ: «Հետեւաբար, չեն կարծեր, թէ հայերէն լեզուն պայմանը ըլլայ գրականութիւն մը «հայ» որակելու»:

Մարտիկներու դիակները բարձր աշտարակներու վրայ կը գետեղուէին, որպէսզի յարալէզ՝ շունի նման ոգիները, ըստ հայկական դիցաբանութեան, զանոնք վերակենդանացնէին: Հակառակ Խորենացիի պատմածին, առասպելի ուրիշ տարբերակներու մէջ (մանաւանդ՝ ասորական) յարալէզները Արա Գեղեցիկը կը վերակենդանացնեն. «Արդ՝ մարտի դաշտում իբրեւ քաջ

ընկնում է Արան, եւ Շամիրամը նրա դին դնել է տալիս ապարանքի տանիքում եւ ասում. *Հրամայեցի աստուածոցն իմոց լեզուլ զվէրս նորա, եւ կենդանասցի*»:² Խորենացիի պատմագիրքին մէջ կը գտնենք, սակայն, որ Մուշեղ Մամիկոնեանի հարազատները դիակը կը տանին աշտարակ՝ այն յոյսով, որ յարալէզները զինք վերակենդանացնեն, բայց չեն յաջողիր: Անշունչ մարմինը կը դառնայ դիակ:

Անշունչ՝ Մուշեղ Մամիկոնեանի մարմինը կը մնայ անկենդան, որովհետեւ իրականութեան մէջ յարալէզ չկայ, ո՛չ ալ հրաշք կայ: Արգումանեանի հետ մեր վերջին խօսակցութիւնը տեղի ունեցաւ Պուէնոս Այրէսի մէջ, Հոկտեմբեր 2016-ին, Գիւտ Խաչի տօնէն քանի մը օր առաջ: Իր քարոզին մէջ, Գիսակ Սրբազան յիշեց Ե. դարուն Հեղինէ քագուիիի այցելութիւնը Երուսաղէմ, Յիսուսի խաչը փնտռելու համար: Հեղինէն ու անոր ընկերակիցները Գողգոթայի մէջ վերջապէս խաչելութեան երեք խաչերը կը յայտնաբերեն: Չեն գիտեր, սակայն, ո՛ր մէկը Քրիստոսին էր: Այդ պահուն Գողգոթայէն խումբ մը կ'անցնի, մեռել մը շալկած: Դիակը երեք խաչերուն վրայ կը դնեն այն ակնկալութեամբ, որ յարութիւն պիտի առնէ երբ Քրիստոսի խաչին վրայ տեղադրեն, եւ այդպէս ալ կ'ըլլայ: *Մեւ ծով* հատորին մէջ, Արգումանեանն ալ երեք խաչերը կը գտնէ, եւ գուցէ Քրիստոսի խաչն ալ գտած ըլլայ, բայց դիակը ալ չի վերակենդանանար: Հայերէնը էջերուն ընդմէջէն այլեւս չի շնչեր:

² Մանուկ Աբեղեան, *Երկեր*, Գ հատոր, Երեւան, 1968, էջ 42:

ՈւրախուԹիւն

(հատուած վեպից)

ԱՐԱՄ ՊԱՉԵԱՆ

ԱՐԱՄ ՊԱՉԵԱՆ

Ծնած է Վանաձոր:
Աւարտած է ԵՊՀ-ի
իրաւաբանական
բաժանմունքը:
Առաջին
պատմուածքը լոյս
տեսած է 2007-ին,
իսկ 2009-ին
արժանացած է
Հայաստանի
նախագահի
Երիտասարդական
մրցանակին՝ 2009
թուականին
մանուկն մէջ իր
լոյս ընծայած
պատմուածքներու
շարքին համար:
Հեղինակն է երեք
հատորներու,
որոնցմէ վերջինը
Ովկիանոս
(պատմուածքներ եւ
էսէներ) լոյս
տեսած է 2014-ին:

Պապի

նամակը

Սեւին

Մերենան՝ լճի ափին: Ծայթող լոյսը: Կռիւր կողպէքի դէմ: Չեռքերդ ի գուր մի տա-
քացրու: Դու ժամանակ չունես: Բաց դուրը: Փետրուարի ցրտին արիւնը ջրիկ չի
մնում: Խրուի ձեան մէջ: Մտի տուն: Կանգնի: Հանի վերարկուդ: Գլխարկդ: Անցի
խոհանոց, բաց ձախից երրորդ դարակը: Լցրած պատրաստ երկու բաժակ օղին:
Հայրիկի երկու յոյսը: Մէկը վերցրու վեր պարզի, ասա՝ եթէ իրօք երկնքում ես: Քա-
շի գլուխդ: Վառարանի կողապատին դէմ տուած բահն ու կացինը չանչի: Դուրս
արի: Խոր շունչ քաշի: Լուսաբացի կապոյտ ցօղը, այգու յաւերժութեան հետ: Չես
հաւատում, չէ՞: Հաւատում եմ: Դէ կացինը դէմ տուր պարսպին: Շփի ափերդ, սկսի
ակօսդ բացել: Բահի լեզուն պողպատէ ձեան մէջ: Դու պոկի ձիւնը, թափի մօտիկ
ծառաբնի տակ: Բահի կռիւ կենացը: Բահ՝ ճռնչայ: Լեզուից ծուխը: Օդու գրնգոցը
երակներիդ մէջ: Փորոքներիդ պատերին խազուող երազներդ: Դանդաղ եփուող
մեռոն: Դու խփի բահը: Առաջ չի գնում: Դու խփի: Երկու պինդ կող: Մէկի պարտ-
քը պարտուելն է: Բայց կը փորձես ազնուութիւնդ: Բահը մի կողմ գցի, վազի կա-
ցին-ախպար մօտ: Պինդ բռնի պոչը, մորթի սառցեղէնին: Կացնով՝ հել-իջի:
Ջրագոյն բեկորը սուինահարում է թուշդ: Յաւ չկայ: Պատռուածքից կաթում է մե-
ռոնը: Յամառի՛: Յաղթի՛: Մի՛ նեղուի: Դու ես, քո ակօսը: Դու ես քո ապրումը: Չիւնը
ծառերի տակ: Դու գրկի բները: Ծակատող դիր պաղութեան կեղեւին: Ծծուի կեղե-
ւի մէջ, որ տարածուես ծառի խմորում: Անուշ անի հողը քեզ: Արմատը բիրեղա-
կալած: Ծակատից ծորող կաթիլի մէջ մանկան սպիտակուց: Թշիղ պատռուածքի
մէջ կծու պիպար: Սառոյցները խփում են ծառերին: Հասնում են մինչեւ ճիւղերը:
Դու լիզի բարբախող շուրթերդ, որ հանդարտուեն: Մի կողմ դիր կացինը: Նորից
վերցրու բահը: Չիւնը մաքրի պարսպի երկայնքով: Բահը նուրբ բանեցրու: Մա-

սունքները: Դու խցում ճգնող վանական ես: Մաքրի: Լաւ մաքրի: Սիրի: Մի քանի անգամ յետուառաջ արա: Կանգնի ալօսի վերջում: Մետռուի ալօսի թեքումին: Համոզուի, որ գլուխ չես պահել: Համոզուի, որ ճանապարհն ինքդ ես բացել: Համոզուի՛, որ ճանապարհը ինքդ ես անցել: Բահն ու կացինը թափ տուր: Հենի քոթուկին: Այգի մտի: Չեռքերդ խրի ձեան մէջ: Տար երեսիդ: Չնով տրորի երեսդ: Թող թաղուի: Ջրագոյն շեղջը դէմքիդ, կաթիլները դուրս են գալիս աչքերիդ ափերից: Ասեղները ծակծկում են թշերդ, ասեղները կառչում են շրթունքներիդ եզրերից: Անգոյն գազարները խազում են կզակդ: Դու ներս գնա: Բաց վառարանի դուռը: Երէկուայ մոխիրը դուրս տուր: Վառարանը անմոխիր վառի: Մարմինն ու հոգին մեռած մոխրով չեն տաքացնում: Մոխիրը դատարկի այգում: Ամէն ինչ թող խառնուի՝ մոխիրձինանձրեւմոխիրինարեւանձրեւինշողսառնամանիքինձեռքիդշարժումըշողին շողըշարժման կամքին: Հիմա ցախ կոտրատի: Բարակ ճիւղերը, կոճերից առանձնացրու: Վառարանում փետը խնամքով դարսի: Մարխը: Օդ խաղալու տեղ թող: Թաց ճիւղերը շարի վառարանի տակ: Կրակ տուր: Դուռը փակի: Քարացի: Վառարանի երզը մի արհամարհի: Մետաղի տնքոցը: Ծիւղերը: Կոճերի ճեղքերից յորդող հիւթեր պայթում են՝ թշշում: Հիմա վառարանին իր հետ մենակ թող: Մտի խոհանոց: Ներքեւի պահարանը բաց: Դոյլից մի քանի կարտոֆիլ հանի: Չորացած, փշրուող հողերը կճեպին: Դուռը բաց: Քայլի այգի: Չնէ թմբերից մէկին մօտեցի: Կարտոֆիլները խրի մէջը: Լողզի ձիւնով: Կճեպի հողը թող փափկի: Կէսը մաքրի: Կէսը թող մնայ: Ներս գնա: Բաց փուռը: Խանձուող թարթիչներդ: Կարտոֆիլները գցի մէջը: Մեղան պատրաստի:

աղը
 հացը
 ափսէն
 պատառաքաղը

Հանի օղիով լի միւս բաժակը: Մեղանը աւելի մօտ բեր վառարանին: Չէ, մի քիչ յետ տար: Ջգոյշ: Սփռոցի ծոպերը: Կարտոֆիլի բուրմունքի մէջ մնա: Ժամանակը: Բաց փռի դուռը: Մոխրից, կճեպից յառնող շունչդ: Փռի դուռը մի ծածկի: Տեղատուութեան շարունակուելու համար թող ծնուի: Դու կարտոֆիլները դիր ափսէիդ մէջ: Վերցրու մէկը՝ վառուող սատներով ջարդի մէջտեղից: Աղը տուր: Մռութդ պահի կարտոֆիլի ցօղունի բաբախումն հոգեվարքին: Բարձրացրու օղիով լի բաժակը: Ասա՝ կենացդ ու խմի: Թող ողջութիւն լինի: Անուշ անմահութիւն, մանչս:

ինձնից մնացածը չեղած բանի զգացողություն չեղած երեխու ծնունդի տորթ գրե-
մը քսուել ատերելա գորգը ու դու նեղում ես չեղած փափուկ մի քիչ մեղմ մի քիչ շատ
քիչ բանի վրայ ոտաբորիկ քայլել քեզ թում ա գորգին ատերուած տորթի գրեմը ես
եմ ճիշտ ա թում ես եմ խաբեցի ես չեմ խաբեցի ես եմ եմ չեմ եմ եմ չեմ չեմ

ե
մ
չ
ե
մ
ե
չ

Կեղեից նաւ, կայմը՝ գրպանից դուրս: Լաւ վարդեր տամ, կոկոնները քարեր են, սեղմի, գգա: Տխրութեան համար ե՞ս տանում, զոյգ փաթաթե՞մ: Գերբերաններ. հատը 250-ով: Դժուար են առաջանում: Փնջերը համարեայ մտցնում են բերանս: Ծաղկաթերթերը քսում են թարթիչներին: Նախավերջին կրպակի դիմաց, կաւէ սափորի մէջ երիցուկի փունջ տեսացել-նայելել: Հազար հինգ հարիւրով տամ, լոյսը չբացուած են քա-յ-ե-լ-ե-լ: Արեւից թաքում: Եթէ արեւ տեսնէր, ծաղիկը ցար կը գգար: Փունջ ձեռքին, միւսների սովորական հայացքների միջով քայլել Խաչ —> Մերուկ: Սրճարանի մուտքի մօտ սպասելիս երիցուկի փունջը սեղմել է կրծքին: Յօդերը կաթկթում են, լցում ծոցը: Երբ համբուրես աղջկայ թուշը ու երիցուկները տաս նրան, ձեռքդ կը դողայ: Կաթով ամերիքանօ ես վերցնում: Աղջիկը նարնջի հիւք: Երբ աղջիկը խօսում է ձողիկը պտտում է բաժակի մէջ: Երբ լում է ձողիկը քարանում է: Ոչ ոք չգիտի ինչ է խօսում աղջիկը: Չի ուզում, որ իմանան: Որովհետեւ աղջիկը հեռաւոր աղջիկն է: Վախվորած, այնպէս որ հեռաւոր աղջիկը յանկարծ չնկատի վախվորութիւնը նայում է մերթ նրա մատներին, մերթ ճնճուկի փետուրի գոյն ունեցող մազերին: Գիշերները հեռաւոր աղջիկը քնաբերներ է խմում: Ինչ-որ մէկը պատմում է, որ հեռաւոր աղջիկը քնել չի կարողանում: Բժիշկը խորհուրդ է տուել խոտաբոյսեր օգտագործել: Քննութիւններս յանձնեմ, գնամ երկրից: Ինչ-որ մէկին ասում է նարնջի հիւք խմող հեռաւոր հեռա—>հեռաւոր աղջիկը: Մոխրէ թիթեղներ հանդարտ ալիքների վրայ: Տեսնում է ինչպէս է ձեռքը երկարում ու ծխախտտի մոխիրը թափ տալիս սուրճի բաժակի մէջ: Նայում է բաժակի կողքին դրուած դատարկ մոխրամանին, յետոյ հեռաւոր աղջկան: Գլուխը կախ խօսում է ու պտտում աղջկայ բերանի ձողիկը: Ինչ համեղ է շուրթերի հպման տեղը: Վաղարշեան փողոցում հրաժեշտից առաջ մի քանի բոպէ գրկել են իրար, որ յետոյ նրա մարմնի տաքութիւնը յիշողութիւն դարձնի: Իսկ յետոյ թաքսի կը բռնի, կը բացի մեքենայի դուռը, հեռաւոր աղջիկը կը նստի: Դու վերջին անգամ կը նայես նրան ու ոչ մի շարժում չես անի:

Դու ծառ ես:

Չկան ճերմակ փոր:

ընկել ես կատուի ետեւից դժուարութեամբ քաւ ու անկշիռ հեղուկի պատռելով քեզ
յաջողութեամբ է հասնել ու գրկել նրան
դու սկսում ես համբուրել կատուի փամփիլիկ պո-
չը

հայրիկը կը մեռնի
ես նրան կը ստիպեմ ելնել անկողնուց հանել դրամապանակը
ինձ երեք հազար դրամ տալ
ես կը գնամ սրճարան
հայրիկը կը մեռնի

կապոյտ սիթրոններ զնելու համար Սելը մօր մատանին ու վզնոցը լոմբարդ դրեց. վերնիսաժում նրանք հանդիպեցին շներ ու կատուներ վաճառողների միջանցքում

օդը

լցուած էր բրդի, մէզի ու կաթի խիւսով. վաճառողը սիթրոններ փաթաթել էր մետաքսէ կտորի մէջ. խեղդող ծխով սիկարէթը ատամների տակ կծոտելով՝ զգուշօրէն բացեց ափը. երեսաց կապոյտ սիթրոններ.

Վ

աշխարհի

ամենայ

մենակ

մարդը

ես

չեմ

իմ

սեղանի

տաք

թէյն ա

որ չգիտեմ թէ ինչ պատրաստեցի

նրա մատների արանքում մանր սեւ փետուրներ էին աճում
բժիշկն ասաց, որ դրանք սեւ հաւի փետուրներ են ու ձեռնոց նշանակեց

նաւր, որի վրայ կանգնել ես՝ գոնէ ինքն իրեն խորտակէր գունատ երեսով Լե Ջուն,
որ Փարպեցու մայթով կը գնա-կը գայ չի գտնի բաց ձայնդ, որի մէջ պատմել էր ու-
զում թիկնաթռռի արմնկակալը, որ ձեռքիդ յիշողութիւնն էր.

ստուերը՝ անընթեռնլի

ճանապարհը, որով պիտի գայի՝ ինձնից առաջ եկել էր

եւ

դ
ու էիր անդունութիւն, անպարսպութիւն, անհսկութիւն արտրավայրը քո

դ
ու

ջրամբարի, որի անունն ծով ես դրել, ուրեմն ծովի ջրհմուռով հարեւանի շունը
Բորը վազում ա դէպի քեզ, հասնում ա, սեղմում ոտքիդ.
սիրում ես նրան, շոյում մէջքը, գլուխը
քեզ շատ եմ սիրում, Բոր ծովի
ջրի մուռով սեղմում ա քեզ սիրում
սիրում ես նրան դէ գնա,
Բոր սեղմում չի հեռանում Բոր, գնա
աւելի ա սեղմում
աղի ձուկը քո թարթիչից կաթում ա, հոսում այտիդ վրայով Բորը պոկում ա քեզ-
նից, վազում հեռու հեռու

յետոյ կանգնում ա, տխուր նայում՝ այտիդ վրայով հոսող աղի ձկանը
քեզ շատ եմ սիրում, Բոր

հրավառութիւն է.

պատուհանի ապակու մէջ երեխայի տարեդարձի առիթով անյոյս մեռնող աստղեր են հալչում.

անկողնում

պառկած

փորձում ենք պատկերացնել ու պատկերել դէպի աստղերն ուղղուած երեխայի հայեացքը.

երեխան կանգնել է իր տարեդարձի առիթով անյոյս մեռնող աստղերի տակ՝ գլխիկոր.

աշնան վերջին Կիրակին.

արթնանում ես, մօտենում պատուհանին. արեւի շողը չի անցնում ամպի միջով՝
լուսարձակում է, ծծում քափանցիկ երանգի մէջ.

կանգնում ես պատուհանագոգին՝
թռչում. առաջինը մայրդ է հասնում.

ջուր լցնեն, լուացուի.

կաւտ սափորը թեքում է բեկորուած
դիմագծերիդ սուրճ էի դրել, սեղանին մնաց,
հիմա կը բերեն.

բարձրանում է ութերորդ յարկ, հեւքով վերադառնում սուրճի բաժակը ձեռքին.
յետեյ փակում է աչքերդ ու բաժակը դանդաղօրէն թեքում դիմագծերիդ

ածուխ-կարմիր արհւն.

գոյնի հրաժեշտն է մթնշաղի մէջ յառնող քաղաքի.

վառարանի դռնից կախուած քո մարմին. նրա այտերը տաքանում էին մոխրի
խանձուած փետուրներից, որոնք կանաչ նոճիների մէջ լռութեան լեզուն էին ապ-
րում

Եւ
ապրեցին

Տիկնիկի գրկում բզկտուած մարմինը մեր ոտքերի առջեւ: Աղջիկը բաց աչքերով
նայում է՝ Հրազդան գետի ծառագոյն ջրով թրմուած մեր մարմիններին: Մեզնից
մէկը սկսում է արտասուել, միւսը շրջում է՝ փախչում: Ողջ գիշեր քաղաքի անցաւ
սպիի մէջ՝ Հրազդանի ձորում, ճարճատում են փայլատակումներ, որոնք ցրում,
մեռնում են ձորի երկնակամարում. կրակոցներ, որոնց կլանում են, ջախջախում
յաւերժական ապառաժները. ուրախութեան բառաչիւններ, որոնց լերդացնում է
բերանը: Եւ աղջկայ բզկտուած մարմինը տիկնիկի գրկում, մեր ոտքերի առաջ:

երբ Սեպտեմբերի մեկին ձուկ եկաւ ու փաթիլները դարձան դպրոցականներ եւ տնամերձ այգում ծառեր էի տնկում ու նուշի համար արտասանում բուսաբանական այգու տերեւների անունները դրանք շատ էին իսկ այգին խիտ էր կանաչ անյոյս նուշը իմ լեզուի վրայ խոտ աճեցրեց ուզում էր պառկել խոտերի մէջ ու քնել բայց իմ քունն էր տարել իմ քնելը նրան չէր սպասել

կեանքի առաջին շրջանում Սերը մեղ Սագործ էր իսկ երկրորդում ան Բաստանեալ առաջին շրջանը նրբութիւն էր երկրորդ շրջանը ծէս

Նայում են ցուցափեղկին՝ եկեղեցին ես սարքում: Մեկը բարձրացել է գմբեին, ձող է զողում: Արեւելեան ուտեստներ են պատուիրել՝ հումուս, պապաղանուժ, շիշ թաուք, լոշիկ հաց: Ես Աստծուն չեմ հաւատում: Մենք իրարից դարերով հեռու ենք: Աստուած իմ ամէնօրեայ հանգուցեալն է: Ամէն օր, նոյն ժամին նրա հոգեհանգիստն է: Նա վաղուց պաղպաղակ չի կերել: Ես կ'ուզեմ զգալով մեռնել: Բոլորը զիտեն, որ ժամանակն ու տարածութիւնը՝ նրա համար, ով երբեք գոյութիւն չի ունեցել տարօրինակ, պտղատու թփեր են: Բոլորը ստում են: Ինձ շատ սիրողներին ես չեմ հաւատում: Կրկնութիւն է: Աստծոյ մէջ սերը կրկնուելու ձայներ է արձակում: Նրա հոգին կազմուած է կրկնութիւնների կարկատած պատառներից: Նա միշտ ուզում է հետաքրքիր լինել, բայց ընկերական հաւաքոյթներին սկզբից մինչեւ վերջ արտասում է: Նրան վորձում են հանգստացնել՝ աւելի առատ է արտասում՝ համարեայ ոռնալով: Նրան ասում են, որ արտասուելը անհետաքրքիր է, աւելի լաւ է ուրիշ բան մտածի: Նրա ողբը քառապատկում է: Թափ է հաւաքում նաեւ նրա բերանի ծամօնը, որին դաժանօրէն քացու տակ է գցել: Դաշտային մուկ են բերում, զգուշօրէն դնում ուսին: Չայնը կտրում է, մի կողմ քաշում: Դաշտային մուկը հոտտում է նրա թաց այտը:

Երեսնում մթնող կէտօր է
Ես կ'ուզէի խաբել
ու քիչ լինել

Հիմա հաւատում են հումուսին ու շիշ թաուքին, հաւատում են Սայաթ Նովա փողոցի նստարաններից մէկի վրայ քնած անտուն Ունանի խոնփոցներին: Եկեղեցի են սարքում: Լոշիկից նաւակ են կտրում, խրում հումուսի մէջ, հաճոյքից ծորում են՝ հետեւելով գմբեթին հրեշտակացած շինարարներին: Գարեջուրը լցնում են սառցէ գաւաթի մէջ: Կենացոյ, Աստուած՝ ինքդ քո ուսին նստած դաշտային մուկ՝ Կենացոյ:

թողէք գոնէ վերջին անգամ սուրճս հանգիստ խմեմ, բայց նրանք շտապում էին եւ ասացին, որ Ռուբէնի կոկորդը պիտի տանեն, յիշեցնելով պատմուածքի շանը, որի կոկորդը տարիներ առաջ ծրարով Երեւան էր ուղարկել.

ուսապարկից հանեց տատի Պիթիասից բերած փայտէ զարդատուփը, որի փականը արծաթաջրով էր թաթախուած, լեզուակին՝ ասեղնագիծ գորտ.

պոկելուց յետոյ կը դնէք զարդատուփի մէջ, ասաց նա՝ սուրճի բաժակը մօտեցնելով շուրթերին. նրանց ձեռքերը խրուեցին պարանոցը դուրս քաշեցին կոկորդը. ցաւ չզգաց

սուրճի կաթիլներն ազատագրուած էին

Վահրամ Փափազեան, Օթելլոյի դերին մէջ, 1913, Իզմիր:

Վահրամ Փափազեան՝ Մուհսին Էրթուղրուլի յուշերուն մէջ

ՍԵՒԱՆ ՏԵՅԻՐՄԵՆՃԵԱՆ

ՍԵՒԱՆ ՏԵՅԻՐՄԵՆՃԵԱՆ

Ծնած է Պոլիս, 1976-ին, ասորտած է Երեւանի պետական համալսարանի Հայկական բանասիրութեան բաժանմունքը: Բանասիրական գիտութիւններու թեկնածու՝ Անդրանիկ Ծառուկեանի վերաբերեալ իր ատենախօսութեամբ: Կը բնակի ու կը գործէ Պոլսոյ մէջ՝ աշխատակցելով Արաս հրատարակչատան, դասախօսելով Քատիր Հաս համալսարանին մէջ:

1964 թուականին Վահրամ Փափազեան (Պոլիս, 1888-1968, Երեւան) Երեւանէն երկտող մը կը յղէ Մուհսին Էրթուղրուլին (Պոլիս, 1892-1979, Իզմիր): Յայտնի չէ, արդեօք հասցեատիրոջ ձեռքն անցա՞ւ ֆրանսերէնով գրուած այդ նամակը, ուր դերասանապետը փափաք կը յայտնէր անգամ մը եւս բեմ բարձրանալ Պոլսոյ կամ Անգարայի մէջ՝ թրքերէնով կամ որեւէ այլ լեզուով կատարելու Էրթուղրուլին որոշելիք դերը:¹

Մուհսին Էրթուղրուլ կամ Էրթուղրուլ Մուհսին պէյ կը համարուի թրքական ազգային թատրոնին հիմնադիրը: Օսմանեան կայսրութեան վերջին տասնամեակին, երբ բովանդակ երկիրը խանդավառութեամբ կ'ողջունէր համիտեան բռնակալութեան անկումն ու սահմանադրութեան արշալոյսը, պատանի Էրթուղրուլ եւս ազատութեան պտուղները վայելող հայկական թատե-

րախումբերուն կամ հայ դերասաններուն հովանիին տակ հասակ կ'առնէր հետզհետէ:

Այդ դերասաններէն մէկն ալ Վահրամ Փափազեանն էր, որ երկար տարիներ Եւրոպայի մէջ ուսում առնելէ ու շրջելէ ետք, Սահմանադրութեան նախօրէին վերադարձած էր Պոլիս ու խանդավառութեամբ մասնակից դարձած վերաշխուժացող թատերական կեանքին:

Փափազեան Մուհսինը կը յիշատակէ Ջինադադարի տարիներուն Պոլիս կատարած իր այցելութեան մասին խօսելու ատեն: «Յետադարձ հայեացք»ին մէջ ան Մուհսինը կը յիշէ որպէս «վաղուց ծանօթ եւ արուեստի հարցերով տարուած մի թուրք երիտասարդ»: «Թուրք հօրից եւ գերմանուհի մօրից էր ծնունել Էրթուղրուլ Մուհսինը: Ինձ տարեկից էր² եւ 1918 թուականից մեր կուլիսների մշտական հիւրն էր: Շատ

¹ Բախչինեան Արծուի, Her zaman kardeşin ve dostun [Միշտ եղբայրդ ու բարեկամդ], «Ակօս», 21 Մայիս 1999, էջ 8:

² Փափազեան կը սխալի: Մուհսին Էրթուղրուլ ծնած էր 1892-ին, մինչ ինքը՝ 1888-ին:

զարգացած եւ շնորհիւ իր մօր ջանքերին՝ երուպական դաստիարակութեամբ օժտուած շատ համակրելի մի տղայ էր Մուհսինը: Յաճախ էի եղել նրա տանը», կը գրէ Փափազեան՝ յայտնելով, թէ երկար տարիներէ ի վեր տեսած չէր զինքը, «որովհետեւ ուսանող էր եղել Գերմանիայում, հետեւել արուեստին եւ, Ռէյնհարդի նորագոյն գաղափարներով սնուած՝ վերադարձել էր Պոլիս: Երագում էր իր երկիրը օժտել մի ազգային ժողովրդական թատրոնով»:

Մուհսին Էրթուրուլին յուշերը, որոնց առաջին տպագրութիւնը կատարուած է Յուլիս 1989-ին, Պոլիս, *Ինձմէ ետք ջրհեղեղ թող չըլլայ* (Benden Sonra Tufan Olmasin) խորագրով, կարեւոր վկայութիւններ կը պարունակեն Վահրամ Փափազեանի մասին ու կըրնան որոշ մանրամասնութիւններ աւելցնել դերասանապետի կենսագրական տուեալներուն վրայ:

«Վահրամ Փափազեան եւս Նոր քատերախումբին մէջ» հատուածին մէջ Էրթուրուլ տեղեկութիւններ կու տայ Փափազեանի մասին՝ նշելով, թէ ան ընտանիքին կողմէ ուղարկուած էր Վատիկան՝ հոգեւորական դառնալու նպատակով: «Սակայն թատրոնի հանդէպ սերը գերիշխած էր ու Փափազեան, հրաժարելով հոգեւորական դառնալու գաղափարէն, Իտալիոյ մէջ աշակերտած էր մեծ վարպետ Էրմեթէ Նովելլիին ...»:³

Մուհսին Էրթուրուլ յայտնապէս կը սխալի այստեղ. Փափազեան իր կրթութիւնը ստացած էր Վենետիկի մէջ, Մուրատ-Ռափայէլեան վարժարանի երդիքին տակ եւ ապա, Մխիթարեան վարդապետներուն թելադրանքով ու իրենց իսկ մշակած յատուկ ծրագրով, Միլանի գեղարուեստից ակադեմիոյ մէջ (մինչեւ Սեպտեմբեր 1906): Կաթողիկէ հոգեւորական դառնալու նպատակ ունեցած չէր բնաւ: Նոյնիսկ իր յուշերուն մէջ տեղ մը կը գրէ, որ ծնողքը կ'ուզէր զինք տեսնել որպէս վաճառական կամ բժիշկ:

Միլանի գեղարուեստից ակադեմիոյ երկրորդ տարին Փափազեան կ'աշակերտի Էրմեթէ Նովելլիին՝ մաս կազմելով վերջինիս թատերախումբին: «Նովելլին, իր հսկայ անհատականութեամբ, դարավերջի եւ դարասկզբի սահմաններին կանգնած, նորագոյն արուեստի ամենամեծ ներկայացուցիչն էր», ըստ իրեն: Նշենք Նովելլիի ազդեցութեան հզօրութիւնը Փափազեանին վրայ ու անցնինք:

Վահրամ Փափազեան Պոլիս կը վերադառնայ Սահմանադրութեան հռչակման նախօրէին ու կը դառնայ ականատեսը անոր հռչակման, երբ վերստին կ'արտօնուին հայերէն ներկայացումները: Այդ օրերուն ալ «ծերունի թատերագիր եւ վաղուց հրապարակից քաշուած» Սետեֆճեանի⁴ առաջարկով կը նախաձեռնեն *Օթելլօ*ի բեմադրու-

³ Ermete Novelli, 5 Մարտ 1851-30 Յունուար 1919, իտալացի դերասան ու թատերագիր: 1884-էն սկսեալ մինչեւ իր մահը ունեցած է իր անձնական թատերախումբը: Սահացած է բեմին վրայ, ներկայացման մը ժամանակ: 2002-ին Իտալիոյ մէջ հաստատուած է Նովելլի անուով մրցանակ մը, որ կը շնորհուի դերասանական նուաճումներու համար:

⁴ Հաւանաբար կ'ակնարկէ յուշարար, մաեւ քանի մը ողբերգութիւններու հեղինակ Ռոմանոս Սետեֆճեանին:

Մուսիկն Էրթուղրուլ՝ երիտասարդության տարիներուն:

քեան, քանի որ Ապտիլ Համիտի գահակալութեան սկիզբին, հայերէն վերջին ներկայացումը եղած էր Շէքսպիրի այդ գլուխ-գործոցը՝ Թովմաս Ֆասուլեաճեանի (1843-1901) դերակատարմամբ: «Օտէոն» թատերասրահին մէջ⁵ կայացած ներկայացումը մեծ յաջողութիւն կ'արձանագրէ: Մամուլը դրուատիքով կ'արտայայտուի ներկայացման եւ բեմադրիչ ու գլխաւոր դերակատար Վահրամ Փափագեանի մասին:

Էրթուրուլի յուշագրութեան մէջ եւս լսելի են այդ յաջողութեան արձագանգները: «Փափագեան անմիջապէս մեծ յաջողութեան տիրացած էր Պոլսոյ մէջ՝ *Օրբլլո* եւ *Լորասո* (որ «La Morte Civile»-ի թարգմանութիւնն էր) ներկայացումներով, զոր բեմադրած էր սիրողական խումբերու հետ», կը գրէ ան:

Էրթուրուլ ապա կը գրէ Փափագեանի ու «Օտէոն»-ի թատերախումբի վարիչ Ռեշատ Ռըտվան պէյի⁶ միջեւ կնքուած համաձայնութեան մը մասին, ըստ որուն, հայ դերասանը մաս պիտի կազմէր յիշեալ թատերախումբին:

Փափագեանի յուշագրութիւնը ւեղին կ'ըսէ այս մասին: 1910-ի աշնան, հարաւային Երոպայի ու Միջերկրականի փերը այցելելէ ետք, երիտասարդ դերասանը կը վերադառնայ Պոլիս: Փափագեանի թատերախումբի վարիչը հանդիսացող Սարգիս էֆենտին, իր բացակայութեան, համաձայ-

նած էր Գեղարուեստներու նախարարութեան հետ եւ պետական օժանդակութեան հիման վրայ կնքած էր պայմանագիր մը՝ համաձայնելով ամիսը ներկայացում մը խաղալ թրքերէնով, իսկ միւս բոլորը՝ հայերէնով: Փոխարէնը պետութիւնը տարի մը շարունակ պիտի ապահովէր դերասաններու աշխատավարձերուն յիսուն առ հարիւր տոկոսը եւ պիտի տրամադրէր «Փրքի Շան»-ի թատերասրահը: Թրքերէն ներկայացումներուն պարտադիր պիտի ըլլար Փափագեանին ներկայութիւնը: Ամէն ոք ստորագրած էր ու կը մնար միայն Փափագեանի ստորագրութիւնը: Խաղացանկը արդէն իսկ մշակուած էր ու փորձերն ալ սկսած: «Դրութիւնը լուրջ էր, եւ ամիսը մի անգամ թուրքերէն լեզուով բեմ դուրս գալը մի այնպիսի դժբախտութիւն չէր, որ արդարացուէր մի պետական հայ թատրոն գլխաւորելու յաւակնութեան առաջ որեւէ տատամսում, ստորագրեցի»:

Այս համաձայնագրով թատերախումբին վարիչը կը դառնար «այդ ժամանակների Պոլսի ամենալուսամիտ մարդկանցից մէկը», «իր երոպական դաստիարակութեամբ այն ժամանակուայ Թուրքիոյ առաջաւոր դէմքերից մէկը», «թատրոնի բարեկամ եւ ջերմ մեկենաս» Ռեշատ Ռըտվան, որ «Պոլսի քաղաքապետի որդին էր»:

⁵ Առաջին անգամ հիմնադրուած է 1875-ին: Վերստին կառուցուած է 1904-ին, Պատրկլոս Կամպանակիսի ճարտարապետութեամբ, Բերայի Մեծ պողոտային վրայ: Թատերասրահը այսօր գոյութիւն չունի, փոխարէնը կառուցուած է առետուրի կեդրոն մը:

⁶ Օսմանեան ազգային թատրոնի, Օսմանեան տրամաքիք թատերախումբի հիմնադիր: Մահացած է 1919-ին, Պոլիս: Որդին էր Պոլսոյ քաղաքապետ Ռըտվան փաշայի, որ 1890-ին, ճարտարապետ Յովսէփ Ազնաւորի նախագծով կառուցել տուած էր «Փրքի Շան»-ի յայտնի թատերասրահը:

Էրթուղրույի ու Փափազեանի առաջին ծանօթութիւնը

Ըստ երեւոյթին, Մուսիսին Էրթուղրույի ու Վահրամ Փափազեանի առաջին ծանօթութիւնը այստեղ տեղի կ'ունենայ: Թատերախումբը, որուն կ'անդամակցի Փափազեան, ըստ Էրթուղրույի վկայութեան, կը բաղկանար երեք տարբեր սերունդէ: Առաջինը շուրջ յիսուն տարեկան երէցներն էին, որոնք Ռեշատ Ռըստփան պէյին հետ հասակ առած էին Երլտըզի պալատի թատերախումբին մէջ ու առաջին անգամ կը սկսէին աշխատիլ պալատէն դուրս: Կար նաեւ 35-նոց միջին սերունդ մը, որուն մաս կը կազմէին Պուրհանետտին պէյ,⁷ Մուզան հանըմ, Զեմալ Տավերի, Արաքսի ամուլը եւլն: Ու վերջապէս դեռ քսանի սենը չհատած պատանիներ, որոնց շարքին էր մեր յուշագիրը՝ Մուսիսին Էրթուղրույ, որպէս թատերախումբին աշկերտը:

Վահրամ Փափազեանին առաջին երեսուրդը ցնցիչ կ'ըլլայ: Էրթուղրույ կը պատմէ, որ փորձի մը ընթացքին Ռեշատ Ռըստփան պէյ սրահ կը մտնէ Պալթազար էֆենտիի⁸ ու Վահրամ Փափազեան անունով շատ վայելուչ երիտասարդի մը հետ, զոր կը տեսնէին առաջին անգամ: «Ահա այդ պահուն Պուրհանետտին պէյ հասկցաւ, որ այլեւս «մղուած է երկրորդ փլան»»: Այդ պահը

կը դառնայ բացայայտիչը «վարիչ ըլլալու» կիրքին, ինչպէս կը գրէ Էրթուղրույ, որ պիտի կրծէր ու պիտի մասնատեր թատերախումբը: Փափազեան ալ կը հաստատէ, որ Պուրհանետտին պէյ միջոց մը վերջ պիտի դառնար թրքական տրամաթիք նորակազմ խումբին վարիչը (ու իր կողմը պիտի փորձէր գրաւել Աղանի-Հրաչեան եւ իր կրտսեր քոյրը՝ Ատրիսէն):⁹

Էրթուղրույի ու Փափազեանի յարաբերութիւնը յայտնի է որ մտերմիկ բնոյթ մը ստացած է հետզհետէ, մինչեւ իսկ անոնք դարձած են սենեկակից ընկերներ: Թրքական ազգային թատրոնի հիմնադիրը կը խոստովանի, որ «Օտենոն» թատրոնէն ներս իր առաջին աշխատանքները բաւական հետաքրքրական էին. բեմին վրայ կ'օգտուէր ո՛չ միայն Ռեշատ Ռըստփան պէյէ սորվածներէն, այլ նաեւ իրեն համար դասի մը արժէքը կ'ունենային իր սենեկակից Վահրամ Փափազեանի խտալական թատրոնի մասին հաղորդած տեղեկութիւնները:

Լորիա պէյ իր հեղինակած *Տրէյֆուս* խաղին համար նաեւ բեմադրիչի պաշտօն կը ստանձնէ, սակայն երբ կը հասնի իր կարելիութիւններու եզրին՝ տեղը կը ձգէ Ռեշատ Ռըստփան պէյին: Վերջինս հեշտութեամբ կը բացատրէ ու կը լուծէ դերասանին թատերախաղին վերաբերող նրբութիւնները: «Խաղի առաջին արարին կար դրուագ մը, որ կը

⁷ Խօսքը Պուրհանետտին Թեփսիի (Ատանա, 1882-1947, Պոլիս) մասին է: Եղած է Օսմանեան ազգային թատրոնի եւ Նոր թատերախումբի հիմնադիրներէն: 1920-ականներուն անցած է Եգիպտոս, ուր նպաստած է տեղոյն թատերական կեանքի զարգացման:

⁸ Նկատի ունի Պետրոս Պալթազարեանը (Պոլիս, 1866-1953, Պոլիս):

⁹ Հարկ է նշել, թէ Փափազեան նպատակ ունէր ամուսնանալու Ատրիսէի հետ, սակայն յանկարծ կ'ամուսնանայ քրոջը՝ Աղանի-Հրաչեայի հետ, որմէ ունեցած է զաւակ մը:

Գրուագ մը Ռ՞վ կայ այդտեղ / Մուսսին պէյին վերջին Համլետը քատերախաղէն,
զոր կը բեմադրէ Պոլսոյ «Պողագիչի» համալսարանի քատերական ակումբը:
Էրթուղրուլ յառաջացեալ տարիքին կը մենախօսէ անցեալէն ժամանաժ երկու ուրուականի հետ,
որոնցմէ մին Վահրամ Փափագեանն է՝ իր երիտասարդութեան բարեկամն ու առաջին ուսուցիչը:

պատկերներ ֆրանսական սպայակոյտի սենեակին բազմութիւնը: Այնքան վարպետութեամբ մեկնաբանեց եւ իւրաքանչիւր դերասանին համար որոշեց տեղերը որ Վահրամ Փափազեան հիացած էր», կը նշէ Էրթուրդուլ:

Փորձերու ժամանակ կատարեալ ազատութիւն վայելող միակ անձը Վահրամ Փափազեանն էր, որու խաղարկութեան չէր միջամտեր Ռեշատ Ռըտվան պէյ: «Խրապէ՛ս, փորձի ժամանակ Վահրամ Փափազեան ամէն ինչ այնքան կատարելապէս կ'ընէր որ անկարելի էր պատկերացնել ատելի լարը», կը գրէ Էրթուրդուլ՝ վկայելով, թէ երբ ան բեմ ելլէր, արուեստագէտ ընկերները կը խուժէին քուլիս՝ զինք դիտել կարենալու համար: «Վահրամ ի բնէ մեծ արուեստագէտ մըն էր: Թէ՛ տեսքը, թէ՛ շարժումները կ'ազդարարէին, որ մարդ կը գտնուի ընտիր արարածի մը դիմաց»:

Փափազեան «գիտակից էր» իր արտաքին բարեմասնութիւններուն ու առանց կեղծ համեստութեան կը գրէ հետեւեալը իր «Յետադարձ հայեացք»ին մէջ. «Գեղեցիկ տղայ էի ես այն ժամանակ, իմ ընթերցող, եւ փողոցում անցորդների «դիտման առարկան»... միայն այնքան տարուած արուեստի յոյզերով, որ ընդունակ չէի դեռնես գիտակցել այդ իրօք որ թանկարժէք առաւելութիւնը...»:

Էրթուրդուլ իր յուշերուն մէջ կը գրէ, թէ Փափազեան զարմանալի գեղեցկու-

թեամբ մը կը գործածէր թրքերէնը, առանց օտար առոգանութեան: «Անհաւատալի յիշողութիւն մը ունէր: Նախադասութիւն մը զոց ընելու համար բաւ էր անգամ մը կարդալը»:¹⁰ Էրթուրդուլի համաձայն, Փափազեան ի բնէ քաղաքավար, կրթեալ, բառին իսկական առումով արուեստագէտ երիտասարդ մըն էր: Ըստ Էրթուրդուլի, Փափազեան ուրախ էր, որ Իտալիայէն վերադառնալուն պէս առիթն ունեցած էր, որպէս բարի պատահականութեան արդիւնք, Ռեշատ Ռըտվանի նման լաւ բեմադրիչի մը քով յայտնուելու:

Վահրամ Փափազեան, որ վարժ էր իտալական թատերական կեանքին, ծայր աստիճան լրջութեամբ կը կատարէր իր փորձերը, նոյնիսկ պալատէն եկած քանի մը երէց դերասաններուն կատակաբանութիւններն իսկ որպէս անլրջութիւն կ'ընկալէր: «Արտակարգ կերպով խստապահանջ էր բոլորը լրջութեան կը հրաւիրէր՝ ի հեճուկս շատերու դժգոհութեան: Այս պատճառով փորձերը, յատկապէս երբ իր դրուագները բեմադրուէին, կարելորութեամբ ձեռք առնուող բաժիններ կ'ըլլային»:

Օթելլօի բեմադրութիւնը

Էրթուրդուլին յուշերուն մէկ հատուածը վերնագրուած է «Փափազեան կը բեմադրէ Օթելլօն»: Օսմանեան ազգային թատերախումբը որոշած էր բե-

¹⁰ Հակառակ Էրթուրդուլի այս տողերուն, Նշան Պէշկիթաշլեան ալ *Թատերական դէմքերու* մէջ կը գրէ, թէ «կեանքի մէջ երբեք զօրաւոր չէ եղած իր յիշողութիւնը...»: Այս վկայութիւնը հաստատելու կու գան, մանաւանդ, *Յետադարձ հայեացք*ին մէջ տեղ գտած ժամանակագրական քանի մը խախտումներ, որոնցմէ է օրինակ քիչ վերը յիշուած Սետեֆճեանը: Վերջինս թէւ մահացած է նախքան Սահմանադրութեան հռչակումը, 1907-ին (աղբիւր մըն ալ կու տայ 1905 թուականը), սակայն Փափազեան իրեն հանդիպած ըլլալ կը կարծէ 1908-էն ետք:

մաղդել *Օթելլո*ն: Յուշագիրը ստանձնած էր Ռոտտերիկոյի դերը, իսկ Փափազեան՝ Օթելլոյի:

Մուսսին Էրթուրոլու կը գրէ, որ *Շէքսպիրի «Օթելլոն, Վենետիկի վաճառականը»* Շէյլոքի հետ, լաւագոյն երկու դերերէն մէկն էր Էրմէթ Նովելլիին, որուն քով աշխատած էր Վահրամ Փափազեան Իտալիոյ մէջ: Վահրամ ալ երկար ժամանակ աշխատած էր այս դերին վրայ, ժամանակ ունեցած էր զայն գործելու ժանեակի մը պէս: Նովելլիի հիւանդութեան ընթացքին դերը կատարած էր իտալերէնով: Իսկ հիմա առաջին անգամ պիտի խաղար թրքերէնով»: Յիրաի, Փափազեան եւս կը վկայէ, որ «Նովելլիի լաւագոյն ստեղծագործութիւններէն մէկը Շէյլոքն էր»:

*Օթելլո*ի բեմադրութեան պատմութիւնը մանրամասնելով, Մուսսին Էրթուրոլու կը գրէ, որ Ռեշատ Ռըտվան պէյ չուգեց միջամտել բեմադրութեան եւ նկատելով, որ Փափազեան նախապէս կատարած է դերը՝ յարմար դատեց բեմադրութիւնը վստահիլ իրեն: «Այսպէսով Վահրամ ստիպուեցաւ թէ՛ պատասխանատու դեր մը վերստին գոց սորվիլ եւ թէ՛ ստանձնել խաղին բեմադրութիւնը: Փափազեան ըմբռնելու գերմարդկային տաղանդ մը ունէր, հետեւաբար հսկայ դերը մեզմէ աւելի արագ ու աւելի դիրութեամբ գոց սորված ու եկած էր առաջին փորձին: Մինչդեռ միւս դերակատարները չէին կրնար կարողալ նոյնիսկ իրենց տետրերուն մէջ արձանագրուած խօսքերը»:

Վահրամ Փափազեան քանիցս

դժգոհութիւնը կը յայտնէ իր սենեկակից Մուսսին Էրթուրոլուին, որ համամիտ էր Փափազեանին «Եսկոյի դերակատար Քեմալ Տավերի ո՛չ միայն չէր կրցած գոց սորվիլ իր դերը, այլ նոյնիսկ չէր կրնար կարողալ իսկ»: Էրթուրոլու թէեւ իր դերասան ընկերները կ'արդարացնէ ալ՝ նշելով, թէ որեւէ թատերախումբ մինչ այդ տեսած չէր աշխատանքի մասն թափ մը, տիւ ու գիշեր աշխատելու կարգապահութիւն մը: «Գիշերուան բեմադրութիւնները ուշ կը վերջանային, փորձերը յաջորդ առտու ժամը 10-ին կը սկսէին եւ ժամանակ չէր մնար դերերը գոց սորվելու»: Այստեղ Էրթուրոլու անգամ մը եւս հիացական տողեր ունի Փափազեանի հասցէին: «Հակառակ այս կացութեան՝ Վահրամ, որ թէ՛ *Նափոլէոնի* մէջ Քրիստոնոյի եւ թէ՛ *Տրէյֆուսի* մէջ զլխաւոր դերը կը կատարէր, Օթելլոյի դերն ալ գոց սորված կրնար առաջին փորձին ներկայանալ»: Վահրամ կը նկատէ, որ դերասան ընկերները չեն կրնար սորվիլ իրենց դերերը, կը կմկման, կը թոթովեն, անկարելի կ'ըլլայ սորվեցնել խաղին նրբութիւնները, հետեւաբար անհնար կը դառնայ նաեւ բացայայտել Օթելլոյի յատկութիւնները: «Այս բոլորը իրաւացիօրէն անյութեան կը մատնէին սենեկակիցս՝ Վահրամը»:

Փորձի շրջանին պատահած այս անկարգութիւնները իրենց հետեւանքը կ'ունենան ներկայացման ժամանակ: Մուսսին Էրթուրոլու, որ արդէն ասարտած էր իր դերը, Եսկոյի դերակատար Քեմալ Տավերիի ու յուշարար Գարեգին

¹¹ Խօսքը կը վերաբերի Գարեգին Նահապետեանին: 1870-ին ծնած է Պոլիս, ուր ալ մեռած է՝ զինադադարէն քանի մը տարի ետք:

էֆենտի¹¹ խնդրանքով յուշարարի ծակը կը մտնէ, սակայն երկու յուշարարներու ջանքերը չեն բաւեր, որպէսզի խաղին երրորդ արարը սահուն ընթանայ:

«Միջոց մը, երբ Եակօ պէտք է խօսէր, պարապօրփին մը եղաւ եւ բեմը վայրկեան մը, թերեւս երկու վայրկեան լռեց: Այդ պահուն համբերութիւնը սպառած Օթելլօ դարձաւ հանդիսատեսին ու յայտարարեց.

- Կը ներէք, պիտի չկարենամ շարունակել:

Բեմը լքելու ժամանակ, այնտեղ գտնուող դերասաններուն դառնալով, բարձրաձայն ըսաւ.

- Երբեք բեմ մի՛ բարձրանաք, մինչեւ որ զոց սորվիք ձեր դերերը:

Եւ չքացաւ քուլիսին մէջ: Այդ պահուն կը նուաղէի: Վարագոյրը անմիջապէս փակուեցաւ: Մակայն հանդիսականները ծափահարութիւններու հեղեղով մը կը ցնցէին սրահը: «Վահրա՛մ, Օթելլօ՛» կը գոռային միաբերան: Մինչ այդ չտեսնուած ոգետրութեամբ մը կը ծափահարէին, իրենց ոտքերը գետին կը զարնէին ու կ'ուզէին, որ խաղը աւարտի»:

Մուսիսին Էրթուրուլ կը գրէ, որ բեմին վրայ պատահած այս անհաճոյ դէպքը շարունակուած է նաեւ բեմի ետին: Ռեշատ պէյ կը յաջողի հանդարտեցնել քուլիսը ու բեմ վերադարձնել դերասանները: «Յուշարարի ծակէն բաժնուեցայ, զայն թողով Գարեգինին: Քուլիսէն յուզումով կը հետեւէի արդիւնքին: Օթելլօ ներկայացումը այսպէսով աւարտեցաւ Վահրամ Փափազեանի մեծ յաջողութեամբ»: Բեմէն դէպի սրահ տարածուած այս տգեղ պատահարէն ետք այլեւս անկարելի էր, որ Վահրամ Փա-

փազեան շարունակէր մաս կազմել թատերախումբին, անհնարին էր, որպէսզի աշխատակցեր միւս դերասաններուն հետ: Եւ ան լքեց թատերախումբը...

Էրթուրուլի վկայութեամբ, գլխաւոր դերակատարին այս անսպասելի հեռացումը բացասական ազդեցութիւն կ'ունենայ թատերախումբի խաղացանկին վրայ:

**Առաջին «Համլէթ»ը՝
Փափազեանին հետ**

Փափազեան որոշած էր Իտալիա վերադառնալ: Հարկ եղած դրամը ապահովելու նպատակով կ'ուզէր երեկոյթ մը կազմակերպել ու «Համլէթ»ը բեմադրել: «Ինձի ալ Լաւրտի դերը վստահած էր: Այսպէս սկսաւ Համլէթի հետ առաջին ծանօթութիւնս»: Վահրամ Փափազեան արտասահմանի մէջ բազմիցս կատարած էր այս դերը, հետեւաբար փորձերու ժամանակ մօտէն կը հետաքրքրուէր դերասաններուն հետ ու իրենց կը սորվեցնէր: «Իմ հաշուոյս դարձեալ կ'օգտուէի այս փորձերէն: Գերս կարճ էր, հետեւաբար շարունակ դիտելու առիթ կ'ունենայի իւրաքանչիւր դրուագ, ուրիշներուն խաղարկութիւնն ու յատկապէս Համլէթը», կը խոստովանի Մուսիսին Էրթուրուլ:

Ան իրեն համար մեծ բախտ մը կը նկատէր թատերական աշխարհ մուտք գործելէ անմիջապէս ետք, հազիւ վեց ամսուան ընթացքին, Շէքսպիրի երկու գլուխ-գործոցին հետ ծանօթացումը: «Վատարուած աշխատանքը կ'ընկալէի այս գիտակցութեամբ»: Արդէն Համլէթ խաղալու կիրքն ալ, իր իսկ խոստովանութեամբ, պիտի սկսէր այս բեմադրութիւններէն ետք, այսինքն՝ Փափազեանի շնորհիւ:

Էրթուղրուլ եւ Փափազեան խաղի առաջին բեմադրութեան վերջին արարին պզտիկ արկած մը կ'ունենան: Լաւրտի ու Համլէթի սուսերամարտի ընթացքին, Փափազեանի սուրը կը խրի Էրթուղրուլի աշտոսկրին: «Հոսող արիւնը կարմիրով ներկեց դէմքս ու սպիտակ օձիքս: Թէ՛ դերասանները, թէ արիւնը տեսնող հանդիսականները յուզուեցան: Նոյնիսկ տաք արիւնը չէի զգար: Խաղը աւարտեցաւ Համլէթի յաջողութեամբ:

«Հանդիսականները, երբ տեսան որ արիւնը ամբողջ դէմքս ողողած է գետիւնը պառկած միջոցիս, աւելի առատածեռն եղան ծափահարութիւններու ժամանակ: Արիւնը կերպով մը ազդակ դարձաւ ծափահարութիւններու համար»:

Վահրամ Փափազեան Համլէթի ներկայացումէն ետք կը վերադառնայ Իտալիա: Հետաքրքրական են Մուսիին Էրթուղրուլի այս հատուածը եզրափակող տողերը.

«Վահրամ Փափազեան վերադարձաւ Իտալիա եւ հրապարակը մնաց մուկերուն»:

***Արկածներով լեցուն
նկարահանում մը Էյուպի մէջ***

Մուսիին Էրթուղրուլի Վահրամ Փափազեանի հետ յուշերուն վերջին բաժինը կը վերաբերի շարժանկարի մը նկարահանման: Քեմալ եւ Շաքիր Սե-

տեն եղբայրներ¹² իրենց երկրորդ շարժանկարը կը փափաքին նկարահանել գրական ստեղծագործութեան մը հիման վրայ եւ կ'ընտրեն Եակուպ Քատրի Քարասումանօղլուի¹³ *Նուր պապա* վէպը: Նուր պապա կը բնակէր Չամլըճայի բլուրին վրայ, ալեւի վանականներու միաբանութիւն մը հանդիսացող պեքթաշիական վանքի մը մէջ: Ժպտաւէնին նիւթը պիտի կազմէին արարողութիւններուն մասնակից Պոլսոյ բարձրաշխարհիկ կիներն ու վանահօր վարած ազատ կեանքը: Փափազեան պիտի մարմնաւորէր վանականներէն մէկը:

Եակուպ Քատրիին վէպը հրատարակութեան օրէն իսկ հակազդեցութիւններու առարկայ դարձած ու մեծ աղմուկ յարուցած էր: «Սուրբ նկատուող վանքի մը առօրեայէն ներս մտնել ու վրան բաց արարողութիւնները հրապարակել որոշ հատուածի մը կը վնասէր: Այդ կեանքը սպիտակ պատառի միջոցով հանրութեան ցուցադրել մեծ մեղք կը նկատուէր: Ո՛չ թէ մեղսագործութիւնը, այլ մեղքը բացայայտելն էր որ անյարմար էր որոշ շրջանակներու համար»:

Նկարահանումներու մէկ մասը կը կատարուին Էյուպի մզկիթի բակը: «... [Ս]արսափելի յարձակումի մը ենթարկուեցանք, կը պատմէ Մուսիին Էրթուղրուլ: Տեսախցիկը ջարդ ու փշուր ընելու նպատակով թերեւս հարիւր հոգի յար-

¹² Սետեն եղբայրները 1922-ին հիմնած էին Թուրքիոյ առաջին շարժարուեստի սեփական ընկերութիւնը, «Քեմալ ֆիլմ» անունով:

¹³ Վիպագիր, լրագրող, բանաստեղծ ու դիւանագետ: Ծնած էր 1889-ին, Գահիրէ ու մահացած՝ 1974-ին, Անգարա:

ձակեցաւ: Վահրամ Փափազեան, որ պեքթաշի վանականի մը վերարկուով էր, միայն փախչելով է որ փրկեց իր կեանքը»: Յուշագիրը կը պատմէ, որ Վահրամի դերը աւելի վերջ ստանձնեց ինք: Ժապաւէնը աւելի ուշ «Վոսփորի խորհուրդը» անունով ցուցադրուած ու մեծ յաջողութիւն ունեցած է:

Արկածներով լեցուն նկարահանման այս դրուագը կը պատմուի նաեւ Փափազեանի յուշագրութեան մէջ: Մինչ

Էրթուղրուլ միայն շարժանկարի մը խօսքը կ'ընէ, Փափազեան կը յիշատակէ նման ճակատագրի արժանացած երկու նկարահանում: Յաննայնդէպս, Փափազեան «Վոսփորի խորհուրդը»-ին մասին խօսելով կը գրէ, թէ ան կը նկարահանուէր ԺԹ. դարու բանաստեղծ Նամըք Քեմալի քերթուածին հիման վրայ, մինչդեռ, ինչպէս արդէն ըսուեցաւ, նկարահանումը կը կատարուէր Եսկուպ Քատրիի ստեղծագործութեան հիմամբ:

Գրականութեան ցանկ

Փափազեան Վահրամ, *Յետադարձ հայեացք*, Գիրք Առաջին, Երեւան, 1979:
 Ertuğrul Muhsin, *Benden Sonra Tufan Olmasın!, Anılar* [Ինձմէ ետք թող ջրիեղէղ չըլլայ, յուշեր], Պոլիս, 1989:

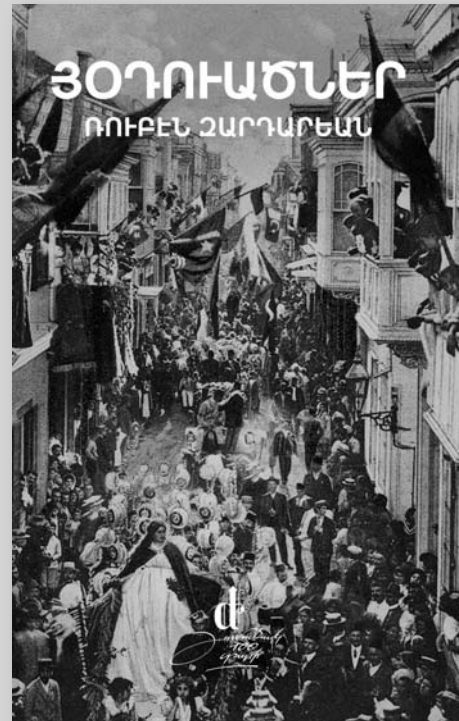
ՓՈՔՐ ԱՍԻՈՅ ՄԷՋԷՆ

ԵՐՈՒԱՆԴ ՍՐՄԱՔԵՆԻԱՆԼԵԱՆ
(ԵՐՈՒԿԱՆ)

خربوت مظروى - جنوبيه السدر

Харпудієр - Юг. Харпудіє.

Harpoot Set No. 12 "Harpoot City from the West".

Միսաք Գօշունեան

Օրուան Մտածումներ
(1908-1913)

Նոր հրատարակութիւններ Պոլիսէն

ՀՐԱԿ ՓԱՓԱԶԵԱՆ

ՀՐԱԿ ՓԱՓԱԶԵԱՆ

Ծնած է 1991ին, Պէյրութ, Լիբանան: Աւարտած է Համազգայինի Մելանքթոն եւ Հայկ Արսլանեան ձեմարանը, 2010-ին: 2013-ին Լիբանանի ամերիկեան համալսարանէն ստացած է Հաղորդակցական արուեստներ ծիւղի Պսակատր արուեստից վկայականը: 2015-ին ստացած է Մագիստրոսի վկայական Օքսֆորտի համալսարանէն, ուր մասնագիտացած է Ընկերային մարդաբանութեան մէջ՝ գրելով իր աւարտածառը պոլսահայոց ժամանակակից ընկերային-ինքնութեան հարցերուն մասին: 2015-էն սկսեալ կը պատրաստէ իր դոկտորականը, որպէս Օքսֆորտ համալսարանի Մարդաբանութեան բաժանմունքի ուսանող:

Սոյն էջերով կու գանք «Բագին»ի ընթերցողներուն ներկայացնել երեք նոր հրատարակութիւններ, որոնք լոյս տեսած են նախորդ տարի՝ 2015-ին, Իսթանպուլի կամ, ինչպէս վարժ ենք ըսել, Պոլսոյ մէջ: Այսպիսով, երեք հատորներուն որոշ մանրամասնութիւնները ներկայացնել անդին, նաեւ կը փորձենք պատուիւսան մը բանալ դէպի հայ հրատարակչական միջավայրը Պոլսոյ, որ ատենօք սիրտն ու օրրանն էր արեւմտահայ գրականութեան: Գործերը, զորս կը ներկայացնենք այստեղ, առաջին երեք թիւերն են Պոլսոյ «Ժամանակ» օրաթերթի 100-ամեակի մատենաշարին. յաջորդաբար՝ *Օրուան մտածումներ* (1908-1913) – Քասիմ (Միսաք Գօշունեան), *Փոքր Ասիոյ մէջէն* – Երուանդ Սրմաքէշխանլեան (Երուխան) եւ *Յօդուածներ* - Ռուբէն Չարդարեան: Երեքն ալ խմբագրուած յօդուածաշարքեր են՝ աշխատասիրութեամբ տուեալ օրաթերթի նախկին փոխխմբագիր, «Բագին»ի խմբագրական կազմի անդամ, գրականագէտ Սեւան Տէյիւնենճեանի: Քասիմի, Երուխանի եւ Չարդարեանի յօդուածները,

խմբուած այս երեք հատորներուն մէջ, անուղակիօրէն իրարու հետ երկխօսութեան մէջ են ու կ'ամբողջացնեն զիրար, քանի որ լոյս տեսած են ո՛չ միայն նոյն «Ժամանակ»ին մէջ, այլ նաեւ նոյն ժամանակին —որ վերահռչակեալ Օսմանեան սահմանադրութեանն էր— յաջորդող Երիտթուրքական յեղափոխութեան: Արդարեւ, երեք հատորներու մէջ խմբուած գործերը ծնած են 1908-1913 տարիներուն եւ ըլլալով հրապարակախօսական, բնականաբար կ'անդադառնան սահմանադրութեան եւ անոր առնչուած խնդիրներուն: Տեսնենք՝ մէկ առ մէկ:

Մատենաշարի առաջին գիրքը կը խմբէ «Ժամանակ»ի հիմնադիր-խմբագիր Միսաք Գօշունեանի («Քասիմ» գրչանուամբ ծանօթ) 1908-1913 ժամանակաշրջանին հրատարակած 93 յօդուածները: 2014-ին լոյս տեսած այս հատորին յառաջաբանը՝ «Հեռագիրը՝ խորագիր», գրած է Իշխան Չիֆթճեան, իսկ կողքը պատրաստած է Սայաթ Սաղպագարեան: Յօդուածներու շարքին վերջաւորութեան հատորի խմբագիր Տէյիւնենճեանի կողմէ կցուած են՝

ծանօթագրութիւններ, անձնանուններ, տեղանուններու եւ օտար բառերու մասին բացատրութիւններ: Այստեղ կարելի չէ ներկայացնել Քասիմի 93 յօդուածները մէկ առ մէկ, սակայն կը ջանանք ընդհանուր գիծերու մէջ անդրադառնալ անոնց *թեմաքիթ* ուղղութեան, շօշափած նիւթերուն եւ բարձրացուցած հարցերուն: Որպէս հրապարակագիր, որ պարտի անդրադառնալ օրուան քաղաքական եւ ընկերային հարցերուն, 1908-էն սկսեալ գրած իր յօդուածներուն մէջ, Քասիմ բնականաբար տեղ կու տայ՝ վերահռչակեալ Օսմանեան սահմանադրութեան, կայսրութեան հայ ազգաբնակչութեան ունեցած ակնկալութիւններուն, իշխանութեանց անհաւատարմութեանն ու անոնց կողմէ կատարուած խախտումներուն, եւ հայ մտաւորականին վրայ յառաջացուցած յուսախաբութեան: Նոյեմբերէն Դեկտեմբեր երկարող առաջին քանի մը յօդուածներու մէջ զգալի է այն յոյսն ու խանդավառութիւնը, զորս կ'ապրի Քասիմ՝ ի տես սահմանադրութեան եւ անոր բերած ազատութեան խոստումներուն եւ օրէնսդրական լծակներուն: «Թէ ի՞նչ շահեցանք ազատութենէն» եւ «Ազատ ապրելու արուեստը» յատկապէս ցնծութեան մթնոլորտի մը մէջ գրուած են կարծես: Յօդուածաշարքին հետեւողը սակայն շուտով կը նշմարէ, թէ Քասիմ արդէն ամիս մը անց՝ 15-26 Դեկտեմբերին հրատարակած «Անձրեւէն փախանք, կարկուտի բռնուեցանք» յօդուածով կը նախազգայ, թէ իր եւ այլ հայոց ապրած ցնծութիւնը հիասթափութեան կրնայ վերածուիլ ոչ հեռու ապագային՝ տրուած ըլլալով, որ նորաստեղծ խորհրդարանին մէջ «ժո-

ղովրդավարօրէն» ընտրուած են նախկին բռնապետութեան ամենէն ցայտուն ներկայացուցիչները, յատկապէս հայկական գաւառներուն մէջ: Յաջորդող յօդուածներէն շատերը կը վկայեն այդ նախազգացումի իրականացման մասին, յատկապէս Ատանայի ջարդին ի տես («Համիտին հայաջինջ ծրագիրը ո՞վ կը շարունակէ», «Որո՞ւ հաշուոյն է, որ կը ջարդուի հայը» եւ այլն): Քասիմի յօդուածները բնականաբար չեն սահմանափակուիր օսմանեան իշխանութիւններ-հայ ազգաբնակչութիւն յարաբերութեան ծիրին մէջ. հատորի ընթերցողները պիտի հանդիպին նաեւ բազմաթիւ յօդուածներու, որոնք խորհրդածութիւններ են զուտ ներքին, ներազգային հարցերու վերաբերեալ («Քորեպիսկոպոս եւ «աչքքտան» եպիսկոպոս», «Ընդհանուր հայոց հայրապետութեան շուրջ», «Նախ պատրիարքութիւնը ապահովենք, ետքը պատրիարքցոյ փնտռենք», «Արժանաւոր գլուխ մը ընտրենք ազգին», «Հայ ազգը քաղաքական ո՞ր կուսակցութեան կը պատկանի», «Կովկասահայն ու թուրքահայը», եւ այլն):

«Ժամանակ»ի մատենաշարի երկրորդ գիրքը՝ վերնագրեալ *Փոքր Ասիոյ մէջէն*, Երուխան գրչանունով յայտնի Երուանդ Սրմաքէշխանլեանի գրիչով «Ժամանակ»ի մէջ հրատարակուած գործերու հաւաքածոյ մըն է: Մատենաշարի Ա. թիւին նման, այստեղ խմբուած գրութիւնները եւս թուրքին տրուած են յետ-սահմանադրական տարիներուն, մինչեւ 1913: Ի տարբերութիւն նախորդին սակայն, այս մէկը չի սահմանափակուիր հրապարակախօսական արտադրութեամբ. այստեղ կան նաեւ ուղեգրութիւն մը եւ չորս նորավէպեր: 2015-ին Պոլսոյ մէջ լոյս տեսած այս

հատորին յառաջաբանը գրած է ամերիկահայ բանասեր ու պատմաբան Վարդան Մատթեոսեան, իսկ կողքը պատրաստած՝ պոլսահայ գեղանկարիչ-երգիծանկարիչ Արեւ Կրճրը: Հատորին վերնագիրը՝ *Փոքր Ասիոյ մէջէն*, փոխառնուած է ուղեգրութենէն, որով կը սկսի հաւաքածոն: Երուխան կը նկարագրէ 1913-ի ընթացքին իր ուղեւորութիւնը դէպի «հայրենի երկրին խորերը». ընթերցելով զայն, ակնատեսի ակնոցով կը ծանօթանանք յետ-սահմանադրական հիասթափութեան տարիներու «ցաւի հայրենիք»ին, հայ բնակչութեան անապահովութեան, հայ գաղթականին, Չոնկուլտաքի եւ Սամսոնի նման գաղութներու ազգային կեանքին, զէն ի ձեռին համիտեան ջարդերու ընթացքին դիմադրութիւն ցոյց տուած մալաթիացի հայոց, եւ այլն: Այս ուղեգրութեան կը յաջորդեն չորս նորավէպեր, որոնցմէ առաջին երեքը՝ *Ճանգոտ հրացան*, *Տէր պասպայի ինզերորդ տունը*, *Կտակը* ի յայտ կը բերեն այդ ժամանակներու պոլսահայ միջավայրին մէջ բոյն դրած յոռի երեւոյթները, ինչպէս կեղծ կամ անճիշտ յեղափոխականութիւն-կուսակցականութիւնը, փառասիրութիւնն ու շողոքորթութիւնը, հայ դպրութեան հանդէպ անտարբերութիւնը: Չորրորդ նորավէպը սակայն, *Անձնութեան ժեսքը*, կը դրուատէ պոլսահայ որոշ կանանց անձնութիւնն ու զոհաբերումը՝ Կիլիկիոյ որբերուն օգնութեան հասնելու առաքելութեան ծիրին մէջ: Վերջապէս, հատորը կը ներկայացնէ հրապարակագիր Երուխանը, որ համեմատաբար նուազ ծանօթ է: Խմբագրութեան 22 յօդուածները առաջին հերթին կ'անդրադառնան վերահռչակեալ սահմանադրութեան անգործութեան՝ «...բո-

լորը թուղթի վրայ կամ իրենց տեսական հանգամանքին գեղեցկութեանը մէջ յաւերժացած պիտի մնան, անկէց անդին, գործնականին մէջ, ոչինչ, ոչինչ, ոչինչ», «Եգիպտոսի մէջ –**որ տակաւին սահմանադրական չէ**- գործնականապէս պատժեցին Մենշաւի փաշան, որ վերջապէս մարդ սպաննած էր: Թուրքիոյ մէջ –**որ սահմանադրական է**- ոչխարի պէս մարդ մորթող չարագործները անպատժութեամբ պիտի քաջալերուին»: Հրապարակագիրը այլ յօդուածներով կ'անդրադառնայ նաեւ հայ-պուլկարական յարաբերութիւններուն, Պուլկարիոյ մէջ հայ գաղթականներուն հանդէպ թշնամական վերաբերմունքին, ինչպէս նաեւ ներագգային-ներհամայնքային խնդիրներու՝ անհետեւողականութիւն, հակակղերականութիւն, պատեհապաշտութիւն, ազգային անհամագործակցութիւն, եւ այլն: Ինչպէս յառաջաբանի հեղինակ Մատթեոսեան կ'եզրափակէ՝ «Օրուան հարցերուն զուգընթաց քալող Երուխանի այս մէկտեղումը ո՛չ միայն շահեկան վկայութիւն մըն է օսմանեան սահմանադրական շրջանին հայութեան դիմագրաւած տագնապալի հարցերուն եւ մտահոգութիւններուն մասին, այլ նաեւ՝ անոնց հանդէպ գրագետին յանձնառու ու սկզբունքային վերաբերումին: Նաեւ, իր կարգին, հարիւրամեայ հեռաւորութենէ մեզի կը բերէ ժամանակակից հնչեղութիւն ունեցող հարցեր»: Հաւաքածոն կ'ամբողջացընեն խմբագիր Տէյիւմենճեանի պատրաստած ծանօթագրութիւններու շարքն ու յատուկ անուններու ցանկը:

Վերջապէս, շարքին երրորդ հատորը հաւաքածոն է Ռուբէն Չարդարեանի 33 յօդուածներուն, բոլորն ալ «Ժամանակ»ին մէջ լոյս տեսած, նոյն յետ-

սահմանադրական տարիներուն ընթացքին՝ 1908-ի Նոյեմբերէն մինչեւ 1909-ի Ապրիլ, նախքան մտաւորականին Հ.Յ.Գաշնակցութեան «Ազատամարտ» պաշտօնաթերթի խմբագրապետութիւնը ստանձնելը: Հատորը հրատարակուած է 2015-ին, Պոլսոյ մէջ. կողքը պատրաստած է դարձեալ Արեւոյնը՝ օգտագործելով լուսանկար մը, որ կը պատկերէ զմիւռնիացի հայերը, որոնք կը տօնախմբեն սահմանադրութեան հռչակումը, 1908-ին: Ինչպէս յառաջաբանի հեղինակ պատմաբան Վահէ Թաշճեան կ'ըսէ՝ «Չարդարեան էապէս «օսմանեանական» մըն է, «օսմանցի» մըն է իր գրութիւններուն մէջ»: Ընթերցողը պիտի նկատէ Չարդարեանի գաղափարական անկեղծ նուիրումը սահմանադրութեան ամրագրած ժողովրդավարական արժէքներուն («Իրատունքի պայքար», «Ժողովրդական հանրալսարաններուն անհրաժեշտութիւնը», «Ողջո՞ւն խորհրդարանին», «Բնակարանի անձեռնմխելիութիւն», եւ այլն): Իր յօդուածաշարքին մէջ սակայն, Չարդարեան հետզհետէ աւելի եւ աւելի՝ ուժգին կը խարազանէ նոյն այդ արժէքներուն բռնաբարումը իբր թէ «յեղափոխական» նոր իշխանութեանց կողմէ: Բազմիցս կ'ահագանգէ, թէ իշխանութեան գործադիր մարմիններուն մէջ անպատիժ եւ դիրքի վրայ կը մնան համիտեան ժամանակաշրջանին իրենց արիւնարբութիւնն ու բռնակալութիւնը ապացուցած պաշտօնեաներ, կ'ահագանգէ հայկական շրջաններու մէջ տիրող անօրինական եւ անմարդկային երեւոյթներուն, խոշտանգումներուն, խարդախութեանց, ի հեճուկս օրէնքի

կատարուած անիրաւութեանց մասին («Մուլթանին գահաճառը», «Անապատ երկիր», «Փա՞ստ կ'ուզէք. հրամմեցէ՛ք» եւ այլն): Կը մերկացնէ կայսրութիւնը իր սահմանադրական խաբուսիկ քօղէն եւ նշանակալիօրէն հարց կու տայ. «Անցեալը: Ե՞տ կը դառնանք արդեօք» («Երկու յանձնաժողովներ»): Աչալուրջ լրագրող եւ հրապարակագիր, յաճախ կ'արձագանգէ այլ թերթերու մէջ լոյս տեսած սադրիչ յօդուածներու, թեաթափ կ'ընէ այն անապացոյց վարկածները, թէ հայերը ունին անջատողական ձգտումներ, եւ կ'առարկէ, թէ ամբողջ խնդիրը թուրք տարրին տիրապետութեան համոզմունքին եւ կեդրոնացեալ կառավարումին մէջ է, իսկ օսմանեան հայրենիքի փրկութիւնը կը կայանայ կատարեալ եւ իրական հաւասարութեան ու ապակեդրոնացեալ կառավարման դրութեան մէջ («Տիրապետութեան ոգին», «Կեդրոնական կառավարութիւն», «Անջատողութեան խրտուիլակը», եւ այլն): Յօդուածաշարքի աւարտին ընթերցողը կը ստանայ յաւելեալ լուսաբանում «Ծանօթագրութիւններ» բաժնին մէջ: Հատորին կցուած է նաեւ յատուկ անուններու ցանկ մը:

«Ժամանակ» օրաթերթի նախաձեռնած այս նոր մատենաշարը, իր առաջին երեք հրատարակութիւններով, ընթերցողներուս առջեւ իրապէս դուռ կը բանայ դէպի նախացեղասպանական շրջանի հայ մտաւորականութեան իտէալներու, պահանջներու եւ մտահոգութիւններու աշխարհը: Մեզի կը մնայ ընթերցելով արժէք ու կեանք տալ այսօր եւ դար մը առաջ Պոլսոյ մէջ թափուած մելանին:

Պատկերը որպես արխիվ

ՄԱՐԿ ՆՇԱՆԵԱՆ

ՄԱՐԿ ՆՇԱՆԵԱՆ

Ծնած է Փարիզ:
Ուսողութեան
դոկտորականը
աւարտած է Փարիզ,
փիլիսոփայութեանը
Սթրազպուրկի
համալսարանը:
1995-էն 2007
վարած է Նիւ Եորքի
Գոլումպիա
համալսարանի
հայագիտական
ամպիոնը, որմէ ետք
մինչեւ 2015
դասաւանդած է
Պոլսոյ Սապանձը
համալսարանը:
Հեղինակ է
բազմաթիւ
ուսումնասիրական
յօդուածներու ու
գիրքերու, որոնցմէ
մշենք «Կամ»
հանդէս
վերլուծական (վեց
թիւ՝ 1980-2005),
Âges et usages de la
langue arménienne
(1989), "Writers of
Disaster" (2002), "La
Perversion
historiographique"
(2006),
"Entre l' Art et le
témoignage:
Littératures
arméniennes au XXe
siècle" շարքէն երեք
հատոր
(2006-2008),
"Le Sujet de
l'histoire" (2015) եւ
Պատկեր Պատում
Պատմութիւն շարքը

Նիրի Մելքոնեան
Լուսանկարը՝ G. Reggio, Նիրի Մելքոնեանի արխիւէն © Արամ Դիպիլեան

Սոյն դասախօսութիւնը խօսուեցաւ այս տարի երկու անգամ, տարբեր պայմաններու մէջ: Խօսուեցաւ նախ Լոս Անճելըս, 2016-ի Օգոստոսին, «Ապրիլ» գրատան կողմէ կազմակերպուած Art in Diaspora ձեռնարկին առիթով, ուր առաջին անգամ

ըլլալով առանձին հրապարակային ցուցադրումի կ'արժանանային Հրայր Անմահունիի գործերը, կը ցուցադրուէին Վահէ Օշականին նուիրուած իր պատրաստած երկու ֆիլմերը, եւ կը ներկայացուէին իմ հրատարակած «Կամ»երու շարքը, ինչպէս քանի մը յա-

րակից գիրքեր, որոնց կարգին՝ 2014-ին լոյս տեսած *Mourning Philology* անգլերեն հատորս: Իսկ երկրորդ անգամ՝ Երեւան, Նոյեմբերին, որպէս «Ինքնագիր» գրական ակումբի (եւ հրատարակչատան) կազմակերպած հերթական դասախօսութիւններէն մէկը, նաեւ նոյն օրերուն՝ *Պատկեր, պատում, պատմութիւն* շարքիս երկրորդ հատորին լոյս ընծայման հետ զուգադիպութենէն օգտուելով: Երկու պարագաներուն ալ՝ դասախօսութեան վերնագիրն էր՝ «Պատկերը, Ա. եւ Բ.»։ Բաժնուած էր երկու մասերու, որոնցմէ այսօր առաջինը միայն կը հրամցնեն, առանց հիմնական փոփոխութեան, միայն քանի մը ծանօթութիւններով ամբողջացած եւ տարբեր վերնագիրով: Ուրեմն՝ «Պատկերը որպէս արխիւ»:¹

Լոս Անճելըսի ձեռնարկը իր վերտառութեամբ՝ «Արուեստը Սփիւռքի մէջ» կը հրաւիրէր խորհրդածելու Սփիւռքեան արուեստի մը իրայատկութիւններուն, կամ պարզապէս՝ հնարատրութեան պայմաններուն մասին: Եւ ուրեմն ինչ որ ալ նախատեսած ըլլայի «Պատկերը» վերնագիրովս, պէտք է ըսելիքս մտնէր այդ կաղապարին մէջ, պատասխանէր այդ հրաւերին, որ միաժամանակ մարտահրաւէր մըն էր: Պատկերը պէտք է մտածէինք Սփիւռքեան արուեստի մը հնարատրութեան կամ անհրճարհնութեան դիտանկիւնէն: Իսկական մարտահրաւէր մըն էր, որուն ուզեցի յարմարիլ, նոյնիսկ եթէ կազմակերպիչները չէին նախատեսած, որ իրենց

ծրագիրով ու իրենց «Արուեստը Սփիւռքի մէջ» վերնագիրով՝ պիտի ստիպէին զիս ծայրէն խնդրոյ առարկայ (կամ առնուազն քննարկումի առարկայ) դարձնել ինչ որ կը կոչենք «պատկեր»ը: Բայց կար նաեւ 6-րդ «Կամ»ին մէջ խօսակցութիւնը Հրայր Անմահունիին հետ: «Կամ»ի մէջ տպուած այդ խօսակցութիւնը արուեստագէտի ընդհանուր որոնումին կը փորձէր անդրադառնալ եւ ուրեմն խորքին մէջ արդէն իսկ, կամայ ակամայ, կ'անդրադառնար Սփիւռքի մէջ արուեստագէտ ըլլալու իմաստին ու հնարատրութեան: Ես որ-

Ա. հատորը՝ Փիլիսոփայական բարեկամութիւն մը խորագիրով (2015): Այժմ կ'ապրի Լիզպոն:

Խնդրոյ առարկայ դարձնել պատկերին տեսանելիութիւնը, կը նշանակէ միեւնոյն ատեն՝ որպէս արուեստագէտ ընդունիլ անտեսանելիութեան վտանգը, մտնել անտեսանելիութեան ոլորտին մէջ:

պէս արուեստաբան չէ՛, որ կը մօտենայի այդ հարցին, բնական է: Ինձի այնպէս կը թուէր, թէ Անմահունին որպէս արուեստագէտ ծայրագոյն կեցուածք մը որդեգրած էր, ամենէն ծայրագոյնը, գոր կարելի է երեւակայել: Հրայր Անմահունի իր արուեստագէտի ամբողջ կեանքին ընթացքին այդ վտանգաւոր եզրին վրայ քալած է, եւ այդ իմաստով անշուշտ իմ աչքիս, ինչպէս ուրիշներու աչքին, Սփիւռքի յարացուցական ար-

¹ Խորագիրս կ'ենթադրէ անշուշտ հակադարձ երես մը՝ «Արխիւը որպէս պատկեր»: Այդ մասին տես՝ առ այժմ՝ *Պատկեր, պատում, պատմութիւն*, հատոր 2, «Մրցակցութիւններ», հրատ. Ակտուալ Արուեստ, Երեւան, 2016, էջ 19-23:

ուեստագետներին մեկն է: Յամառօրէն խուզարկելով այդ ոլորտը, կը ստիպէ, որ մենք ալ մեր կարգին մտնենք անոր մէջ ու մեր ուշադրութեան առարկան դարձնենք արուեստը Սփիւռքի մէջ: Որպէս այդ: Ո՛չ թէ որպէս հայ արուեստագետի մը արուեստը ամերիկեան, ֆրանսական կամ միջին-արեւելեան շրջանակին մէջ, այլ կը կրկնեմ՝ Սփիւռքի մէջ: Հայ արուեստագետներ շատ ունինք, դուրսը, ինչպէս ներսը, այդ չէ՛ հարցը:

Ո՞ր անցեալին ժառանգորդները կրնայինք ըլլալ մենք, եթէ ոչ՝ կորստաբեր թաթառին, որ մեզ քանդեց հիմնայատակ: Բայց լեզու մը պէտք է գտնէինք կորուստին համար, լեզուի կորուստին համար, եւ տեսողական արուեստ մը՝ անտեսանելիին համար:

Հարցը տեսանելիութեան սահմանը ցոյց տալն է: Եւ եթէ սահմանն է տեսանելիութեան, չի տեսնուիր, կամ մեզ կը տանի տեղ մը, ուր վերջապէս պատկերի տեսանելիութիւնը հարցման նշանի կ'ենթարկուի: Ահա՛ նաեւ ինչու այդ Լոս-Անճելըսեան դասախօսութիւնը պէտք է կրկնուէր Երեսանի մէջ: Սփիւռքի ճակատագիրը, որ Սփիւռքի անէծքն է նաեւ, զայն կը դատապարտէ միայն տեսանելին հետապնդելու:

.....

Այս երեկոյեան դասախօսութիւնը կ'ուզեմ ձօնել Նիրի Մելքոնեանին: Քանի մը ամիս առաջ՝ Յուլիսի սկիզբը, յետ դժնդակ հիւանդութեան մը, Նիրի Մելքոնեան մեզմէ առ յաւիտ քաժմուեցաւ:

Ասպարէզով արուեստաբան, կոչումով՝ Սփիւռքի մէջ տեսողական արուեստներու մասնագետն էր ինքը: Հետեւաբար Art in Diaspora կոչուած ձեռնարկի մը լաւագոյն ամպիովանին էր, հոն, մեր գլուխներուն վերեւ: Կը հսկէր մեր ըսածներուն վրայ, ու կը հսկէ այսօր ալ, վստահ եղէք: Յափշտակութեամբ կը հետեւէր Սփիւռքի արուեստագետներու գործերուն, անոնց մասին հաւաքած էր հանգամանաւոր գիտութիւն մը, ցուցահանդէսներ ու գիտաժողովներ կազմակերպած էր: Իր գիտութիւնը արուեստագետներու գործերուն մասին ծանօթութիւն չէր միայն: Կը փնտռէր վերապրողին յատուկ արուեստի սահմանում մը, կը դեգերէր անոր սահմաններուն վրայ: Խուլ գիտակցութիւնն ունէր արդէն իսկ, ինքն ալ, մեր բոլորէն առաջ թերեւս, որ Սփիւռքին յատուկ տեսողական արուեստ մը անտեսանելիութեան մատնող ու մատնուող արուեստ մը պիտի ըլլայ: Ուրկէ նաեւ՝ դժուարութիւնը իր ձեռնարկները յաջողցնելու եւ իր տեղը որոշելու:

Նիրին 2015-ի Վենետիկի Պիէնալիին առիթով տպաւորիչ յօդուած մը գրած էր, «Undoing Denials: Mapping a Curatorial Terrain» վերնագիրով, որ տրամադրելի է առցանց: Եւ ի դէպ՝ Նիրի Մելքոնեանի մասին հանգամանաւոր դամբանական գրութիւն մը ունի Արամ ճիպիլեանը, տե՛ս hyperallergic.com կայքէջին վրայ, "Remembering Neery Melkonian, Champion of Diasporic Politics and Aesthetics" յօդուածը (7 Յուլիս 2016): Undoing denials ըսելով՝ կ'ենթադրեմ, որ Նիրին կ'ակնարկէր ներքին եւ արտաքին հերքումներուն, այսինքն՝ ցեղասպանական կամեցողութեան վերաբերեալ պետական համատարած եւ

կազմակերպուած հերքումին, բայց նոյնքան կամ աւելի՝ Սփիւռքի ինքնահերքումին, ինքզինքը ճանչնալու եւ ինքզինքը ընդունելու յամառ մերժումին, կամ անկարողութեան: Բայց ինքզինքը պէտք է ընդունէր որպէս ի՞նչ: Այդ է, որ պէտք է փորձենք հասկնալ: Իսկ վերնագիրին երկրորդ կէսն ալ հետաքրքրական է: Խնամակալական տարածքի մը (a curatorial terrain) քարտիսագրումն է աշխտեղ նպատակը: Ա՛յդ է ենթադրութիւնը: Ուժեղ եւ խորհրդաւոր ենթադրութիւն մըն է: Ինքզինք ընդունիլ, այսինքն վերջապէս «մարդ դառնալ», արժեցնել իր փորձառութիւնը: Կը կրկնենք. ենթադրութիւնը այն է, որ պիտի պատահի, երբ Սփիւռքը իրմէ բխած պատկերին շուրջ գործողութիւնը, պատկերին շուրջ աշխատանքը տեսնէ եւ տեսանելի դարձնէ: Բայց ենթադրութիւնը ունի երկրորդ երես մը: Ի՞նչ կը նշանակէ «պատկերը տեսնել եւ տեսանելի դարձնել»: Կը նշանակէ պատկերը տեսնել որպէս արուեստ: Եւ ուրեմն պատկերը տեսանելի դարձնել արուեստի աշխարհէն ներս: *Պատկերը մտցնել թանգարան:* Ո՞վ է այն անձը, որ արուեստագէտին պատկերը պիտի մտցնէ թանգարան, եւ ուրեմն պիտի արժեցնէ զայն որպէս պատկեր: Ո՛չ ես, ո՛չ դուք, ո՛չ իսկ արուեստագէտը ինքը, քանի որ արուեստագէտը տակաւին արուեստագէտ չէ, այնքան ատեն որ իր պատկերը չէ տեսնուած, այսինքն՝ չէ մտած արուեստի աշխարհին մէջ, չէ տեսնուած արուեստի աշխարհին սահմաններէն ներս, ուրեմն փոխաբերական իմաստով կամ ոչ՝ այնքան ատեն որ իր աշխատանքին արդիւնքը չէ մտած թանգարան: Բայց եթէ ո՛չ ես, ո՛չ դուք, ո՛չ ալ ինքը՝ (ենթադրեալ) արուեստագէտը

կարող են(ք) պատկերը մտցնել թանգարան, որո՞ւ դերն է պատկերը թանգարան մտցնել, արուեստի աշխարհին մէջ տեսանելի դարձնել, արժեցնել որպէս արուեստ: Անշուշտ՝ curator-ին դերն է, այսինքն՝ արուեստի խնամակալին: Ա՛յդ է, որ կը բացատրէ Նիրի Մելքոնեանին վերնագիրը, մէկ կողմը՝ «Զակել հերքումները», միւս կողմը, անոր դիմացը, անոր պայմանը՝ «Խնամակալական

Սփիւռքը պիտի սկսի ինքզինք ընդունիլ այն վայրկեանին, երբ (կամ պայմանաւ որ) իրմէ բխած պատկերին շուրջ գործողութիւնը տեսնէ եւ տեսանելի դարձնէ:

տարածքի մը քարտիսագրութիւնը»: Խնամակալը հոս՝ անհրաժեշտ միջնորդն է, որ արուեստի գործը տեսանելի կը դարձնէ, այսինքն կը դարձնէ արուեստ: Հրաշք մը կը գործէ, տեսանելի կը դարձնէ ա՛յն՝ ինչ որ անտեսանելի էր այնքան ատեն որ չէր մտած արուեստի կախարդական շրջանակէն ներս: Բայց երկրորդ հրաշք մը կը գործէ ներկայ պարագային. Սփիւռքին կ'ընձեռէ գոյութիւն եւ գոյացութիւն, կը քակէ ինքնիրեն հանդէպ անոր հերքողական վիճակը: Նիրիի աչքին՝ երկուքը կը զուգադիպէին ուրեմն, մէկ ու միակ արարք մը կը հանդիսանային: Չի նշանակեր անշուշտ, որ այս ձեւով արուեստի աշխարհէն ներս մտնող պատկերը կամ պատկերին վրայ գործողութիւնը այն մէկն է, որ կը «պատկերացնէ» Սփիւռքը: Ինքը այս ամբողջը աւելի պարզ ձեւով կ'ըսէր երբեմն: Կ'ուզէր, որ Սփիւռքի

աչքին՝ Արշիլ Կորքիեն անդին ալ ար-
ուեստագետներ ըլլան: Բայց նախորդ
ըսածներէս ետք, անմիջապէս կ'անդ-
րադառնաք, որ ըսելու այս պարզ ձեւը
կատարելապէս խաբուսիկ է: Որովհե-

**Սփիւռքը բացակայ է
տեսանելիութեան աշխարհէն, ուրեմն
նաեւ ինքնիրմէ, ինքնիր աչքին:
Սփիւռքի սահմանումն է: Ուրիշ ձեւ
կարելի չէ: Եւ անշուշտ Նիրի
Մելքոնեանին մտասելեռումն էր՝
Սփիւռքը տեսանելի դարձնել ինքնիր
աչքին, անկէ բխած պատկերին վրայ
գործողութիւնը փոխադրելով
արուեստի տեսանելիութեան
աշխարհէն ներս:**

տեւ Սփիւռքի ծնունդ կամ ոչ, Սփիւռքի
մէջ արտադրուած կամ ոչ, արդի ար-
ուեստի գործը կը հասնի տեսանելիու-
թեան միմիայն խնամակալին միջա-
մտութեամբ: Այսինքն այս պարագային
ի՛ր՝ Նիրիին միջամտութեամբ պիտի
հասնէր տեսանելիութեան: Մեղադրե-
լով Սփիւռքը, որ իբր թէ չի ճանչնար իր
արուեստագետները, Նիրին խորքին
մէջ՝ ինքզինքն է, որ կը մեղադրէր:

Պիէնալին համար գրի առնուած իր
վերջին այս ուսումնասիրութեան վեր-
ջաւորութեան՝ Նիրին կը գրէր հետեւե-
տալը, հոն ցուցադրուած գործերուն ակ-
նարկելով.

*Mostly all of the pieces appear as
"dropouts" from the hegemons against
which we are in common struggle.*

*Even though some of the pieces were
still in their planning stages, this writ-
ing was facilitated by my familiarity
with many of the artists' past works as
well as by our recent correspondences.*

Գրեթէ բոլոր ցուցադրուած կտորնե-
րը կը ներկայանան որպէս ...: Բոլորս
հաւասարապէս կը պայքարինք մեր
զլխուն վրայ տիրող այդ համատարած
հեգեմոնիաներուն դէմ, եւ ցուցադրուած
բոլոր գործերը անկէ բխած, ինկած, հե-
ռացած են: Նոյնիսկ եթէ այդ կտորները
մի քանին տակաւին պատրաստական
փուլի մէջ կը գտնուէին, այս աշխատա-
սիրութիւնը հնարաւոր դարձաւ, որով-
հետեւ ես ընտելացած էի արուեստա-
գետներու նախորդ գործերուն հետ, ու
ամէն պարագայի՝ անոնց հետ կը պա-
հէի թղթակցութիւն...:

Ու եթէ դուք ձեզի կը հարցնէք, թէ ի՛նչ
է տարբերութիւնը արդի արուեստին եւ
ոչ-արդիին միջեւ, ահաւասիկ ձեզի պա-
տասխանը. արդի արուեստը այն մէկն
է, որ ըլլալու համար արուեստ, այսինքն՝
հասնելու համար տեսանելիութեան,
պատկերը հասցնելու համար տեսանե-
լիութեան, պէտք ունի խնամակալին,
այսինքն՝ պէտք ունի նախ եւ առաջ
արխիւաւորուելու: Արխիւն է, որ կը
մտնէ թանգարան: Պատկերը որպէս
արխիւ:

Անշուշտ խնամակալը կերպար մըն
է, կրնայ անձ մը չըլլալ: Կարելորդ այդ
կրկնակի գործողութիւնն է, պատկերը
արխիւի վերածելու կամ պատկերին
հետ որպէս արխիւ վարուելու պահը, եւ
զայն տեսանելի դարձնելու պահը: Ի-
վերջոյ՝ արուեստագետը ինքը կրնայ մէ-
կը կամ միւսը ընել, մէկը եւ միւսը, եւ ըլ-
լալ ինքնիր խնամակալը: Լոս Անճելըսի

մէջ իր ելոյթներէն մէկուն ընթացքին՝ Հրայր Աճառեանին քանի մը անգամ «արխի կազմել»ու մասին խօսեցաւ. իր աշխատանքին էութեան, կորիզին, մաս կը կազմէր արխիաւորումի պահը: Պատկերը որպէս արխի կը պահանջէ խնամակալը, որպէսզի մտնէ թանգարան ու դառնայ տեսանելի, դառնայ ինչ որ կը կոչենք տակաւին այսօր արուեստ, ի հեճուկս ամենայնի: Թէեւ շատ լաւ գիտենք, որ այդ վայրկեանէն սկսեալ՝ երբ պատկերը որպէս արխի արուեստի դառն սրտէն՝ կը սպասէ խնամակալին, կը պահանջէ անոր միջամտութիւնը, որպէսզի մտնէ թանգարան, այլեւս արուեստ կոչուածը չէ՛ այն, ինչ որ էր առաջ: Կը փոխէ ամբողջովին իր սահմանումը: Եւ ուրեմն պէտք է հարց տալ, թէ արդեօք ճիշդ ի՞նչ է պատահածը, երբ արխիւը կը մտնէ թանգարան: Այդ հարցն է, որ ձգեցինք ուրիշ առիթի:

Մինչ այդ՝ կէտ մը եւս ունինք քննելիք: Երբ Դանիէլ Վարուժան «հեթանոս աստուածներ»ուն ուղղուած քերթուածին մէջ կ'ըսէր. «Արուեստիս դառն սրտէն կ'ողբամ ձեր մահն, օ՛ հեթանոս աստուածներ», կ'արտայայտէր արուեստի սահմանում մը: Հեթանոս աստուածները մեռած են: Ո՞վ պիտի սգայ անոնց մահը, եթէ ոչ բանաստեղծը: Արուեստին էութիւնն է սուգը, սգալը: Բանասէրները վերակենդանացուցած են հին աստուածները ԺԹ. դարուն, այո, բայց վերակենդանացուցած են գանոնք որպէս մեռեալ: Տարօրինակ է այս նախադասութիւնը եւ այս բանաձեւումը: ԺԹ. դարէն առաջ, գիտէին անկասկած հին աստուածներուն մասին, յունական առասպելաբանութեան մասին, բայց անոնց մահը մեզի չէր վերա-

բերեր, պէտք չունէինք սգալու: ԺԹ. դարուն է, հին աստուածներու վերակենդանացումով որպէս մեռեալ, որ արուեստը ինքզինքը կը սահմանէ որպէս սուգ: Վարուժանը այդ շարժումին, այդ երեւոյթին մեծագոյն ժառանգորդն է: Բայց ժամանակները փոխուած են: Արդի արուեստագէտը, Վարուժանին նման, բայց իրմէ տարբեր, պիտի ըսէր. «Արուեստիս դառն սրտէն, կ'ողբամ ձեր

Խնամակալը արդի արուեստին յիշողութիւնն է, արխիաւորողն է, արխիապահն է: Սփիւռքի արուեստագէտները պէտք ունենին արխիապահի մը, ինչպէս ռեւէ մէկը, որ կ'աշխատի պատկերին վրայ, արդի արուեստի հասկացողութեամբ:

մահն, օ՛ խնամակալներ»: Եւ Նիրիին մահը այդ ձեւով ալ աւելի դժնդակ եւ ալ աւելի նշանակալից կը դառնայ: Կը դառնայ յարացուցական: Արուեստագէտին գործը կ'ուզէ ըլլալ արուեստ, կ'ուզէ հասնիլ տեսանելիութեան, կ'ուզէ հասնիլ արուեստի լոյսին: Կը սպասէ խնամակալի մը, իրական կամ փոխաբերական: Եթէ ոչ՝ պատկերը իր արխիւի վիճակէն դուրս ելլելով, կամ իր արխիւի վիճակով, ինչպէ՞ս պիտի հասնէր թանգարան: Եւ սակայն պատճառ մը չկայ, որ խնամակալ մը մէջտեղ ելլէ, կատարէ այդ գործողութիւնը, ստանձնէ պատկերը տեսանելիութեան դաշտին մէջ բերելու պարտականութիւնը: Ահաւասիկ արուեստի գործին իրավիճակը եւ օրինավիճակը Սփիւռքի մէջ: Կ'ուզէ

հասնիլ լոյսին, արուեստի լոյսին, կ'աղաղակէ. «Դէպի լոյս, դէպի լոյս...», Վարուժանին պէս ի դէպ, «դէպի լոյս, դէպի լոյս», «դէպի կեանք, դէպի կեանք, դէպի կեանք...»: Բայց կրկին ժամանակները փոխուած են: Վարուժանի ճախրանքին նման դէպի լոյս գացող ճամբորդութիւն մը չէ՛, որ կը նկարագրուի մեզի: Իրական կամ փոխաբերական խնամակալին բացակայութիւնն է, որ կ'արձանագրուի այդ աղաղակով: Իր բացակայութիւնը արձանագրուած է պատկերին մէջ: Պատկերը կը ձգտի տեսա-

Բայց երբ արուեստի գործը ինքնիր մէջ կ'արձանագրէ եւ արձանագրելով՝ տեսանելի կը դարձնէ իր ձգտումը դէպի կեանք ու տեսանելիութիւն, այսինքն միեւնոյն ժամանակ եւ պարտադրաբար՝ իր իսկ անտեսանելիութիւնը, այսինքն՝ խնամակալին բացակայութիւնը, վկային մահը, միեւնոյն ժամանակ կը բացայայտէ Սփիւքի աչքին Սփիւքի իրավիճակը:

նելիութեան, լոյսին, կեանքին, արուեստի աշխարհէն ներս: Բայց ինքնիր մէջ կ'արձանագրէ իր անտեսանելիութիւնը, վկային մահը, տեսանելի կը դարձնէ իր անտեսանելիութիւնը: Ըսի՝ արուեստի գործին իրավիճակը Սփիւքի մէջ, art in diaspora: Եթէ կը յիշէք ինչ որ ըսինք քիչ առաջ, Նիրին Մելքոնեանին սկզբնական եւ հիմնական դրոյթն էր այս մէկը: Undoing denials: Mapping a curatorial terrain: Երկուքը միաժամա-

նակ: Մէկը միւսով: Պատկերի իրավիճակին ընդմէջէն է, որ Սփիւքը պիտի տեսնէ ինքզինք այնպէս՝ ինչպէս որ է, պիտի հասնի ինքնագիտակցումի: Ի՞նչ պիտի տեսնէ: Վկային մահը:

Երկու անգամ գործածեցի այդ արտայայտութիւնը, «վկային մահը»: Խնամակալը արխիւապահն է թերեւս, պատկերը որպէս արխիւ լոյսին բերողն է: Երկուքն է միեւնոյն ժամանակ, մէկը միւսով: Բայց երկուքը ըլլալով՝ էապէս վկան է: Վկայի դերը խաղացողն է: Պատկերը չի կրնար ըլլալ ինքնիր վկան: Պէտք ունի վկայուելու: Պէտք ունի որպէս արխիւ պահուելու: Պէտք ունի լոյս աշխարհ բերուելու: Անշուշտ որ Նիրին ուզած է նախ եւ առաջ վկան ըլլալ, այդ վկան, որ այդքան կը պակսի մեզի, անկարելի վկան: Երբեմն ալ շփոթած է: Արամ Դիպիլեանի լուսանկարչական շարքին մէջ, որ Արշիլ Կորքիի ուրուականը կը բեմականացնէ ու կը վերադարձնէ մեր մէջ, Կորքիի մահադիմակը ցուցադրելով, ինքը կը խաղար Կորքիի հռչակատր նկարին մէջ երեւող մօրը դերը: Ու Դիպիլեան կը պատմէ.

During her illness, just weeks before her death last weekend, I was with Neery when she experienced a very sharp spell of pain in her abdomen. Unafraid to call out the irony of the situation, she quipped, “I should never have posed for that fucking photo. The mother always dies.” She let out a sharp laugh as the joke hung in the air.

Թարգմանութեան փորձ մը առաջարկելէ առաջ, կարծեմ՝ «Կորքիի մահադիմակը ցուցադրել» արտայայտութեանս շուրջ բացատրութիւն մը ան-

«Գնա՛ մեռիր, եկուր սիրեն», 2007
Արամ Դիպիլեան եւ Նիրի Մելքոնեան
© Արամ Դիպիլեան

հրաժեշտ է: 2010-ին Նիւ Եորքի Pratt քանգարանին մէջ կը հիւրընկալուէր Blind Dates ցուցահանդէսը, որ Դեֆնէ Այաշի եւ Նիքի Մելքոնեանի ծրագրին արդիւնքն էր: Ծրագրին ու ցուցահանդէսին լման վերնագիրն էր՝ Blind Dates: New Encounters from the Edges of a Former Empire (նպատակը ցոյց տալ էր Օսմանեան կայսրութեան մնացորդներն ու հետքերը անոր անկումէն մէկ դար ետքը, ու այդ միտումով՝ հայ եւ թուրք արուեստագէտներ հանդիպեցնել, զուգակցել, միասին աշխատցնել, եւ այդ «գոյգեր»ուն հանդիպումին արդիւնքը ցուցադրել): Մասնակիցներէն էր Արամ Ծիպիլեան, Արշիլ Կորքիի ուրուականին ընկերակցութեամբ: Քանի մը տարի առաջ ի հարկէ՝ արուեստագէտը New York Timesի մէջ յօդուած մը կարդացեր էր, ուր Կորքիի վերջին բնակարանի այսօրուան բնակիչը կը պատմէր, թէ նկարիչին ուրուականը կ'այցելէր իրեն: Ծիպիլեանը կը պատմէ. «Երբ... տեսնելու գացինք Տիկին Կլարքը, նորէն բազմաթիւ պատմութիւններ պատմեց ուրուականին ու անոր այցելութիւններուն մասին: Այդ պատմութիւնները Blind Dates-ի համար պատրաստուած լուսանկարչական շարքիս մեկնակէտը հանդիսացան: Ուզեցի խաղալ այն գաղափարին հետ, որ Կորքիին աքսորի միջանկէալ կեանք մը վարած էր, եւ փորձեցի ըմբռնել, թէ ի՞նչ կրնար ըլլալ իր այսօրուան միջանկէալ վիճակը»: Ուրեմն արուեստագէտը օգտուած է Կորքիին կողմէ նկարուած ծանօթ պատկերներ, ուր մայր ու տղայ կողք կողքի են (եւ որ իր կարգին կ'ընդօրինակէր ինն լուսանկար մը), դիմակ մը ստեղծելու համար եւ բեմադրելու համար Կորքիին ուրուականը: Շնորհիւ

արուեստագէտին, ուրուականը կրնար յայտնուիլ պատկերով: Բայց առանց դիմակի՝ չկա'ր պատկեր: Կարծէք ուրուականին օրինավիճակը եւ դիմակինը նոյնը ըլլային, երկու աշխարհի միջեւ տարութեամբ ներկայութիւն-բացակայութիւն մը: Հոս՝ դիմակը, պատկերը, ուրուականը կը փոխանակէին իրենց յատկանիշները: Բայց այն ատեն այդ կերպարը, զոր Կորքիին իր իսկ լուսանկարչական պատկերէն մեկնելով նկարած էր՝ ի՞նչ էր եթէ ոչ մահադիմակ մը: Եւ Արամ Ծիպիլեանի ըրածը ի՞նչ էր, եթէ ոչ բացայայտ դարձնել այդ իրողութիւնը: Ինքնանկարը մահադիմակ մըն էր: Ինչ որ կը նշանակէ, թէ Կորքի իրմէ ետք եկողներուն (ու նախ՝ ինքնիրեն) իր իսկ մահադիմակը նուիրած էր, երբ տակաւին կենդանի էր: Կամ արդեօք արդէն իսկ մեռած էր: Բայց եթէ մեռած էր, որպէս ի՞նչ մեռած էր: Որպէս ինքնակայ ենթակա՞յ: Որպէս մա՞րդ: Որպէս աքսորեա՞լ: Որպէս վերապրո՞ղ: Որպէս արուեստագէ՞տ: Որպէս վկա՞յ: Մեռեալ վկան ինչպէ՞ս կրնայ վկայել ինքնիր մահուան մասին որպէս վկայ: Մահադիմակով վերադարձող վերապրողի կողքին ուրեմն՝ Նիքիին լուսանկարներու այդ շարքին մէջ կը խաղար մօրը դերը:

Եւ հիմա՝ վերը մէջբերուած տողներուն հայերէնը (թէեւ կը խոստովանիմ որ անկարող եմ հայերէն թարգմանելու «I should never have posed for that fucking photo»):

Անցեալ շաբաթավերջ պատահեցաւ իր մահը: Իր հիւանդութեան օրերուն, քանի մը շաբաթ առաջ միայն, Նիքիին հետն էի այն պահուն երբ կուրծքին մէջ շատ սուր ցաւ մը զգաց: Իրավիճակին հեզնական կողմը երեսան բերել չէր

վախնար, ու կատակեց. «Երբեք պետք չէ մօր դերը խաղայի այդ անիծեալ լուսանկարին մէջ: Մայրը միշտ կը մեռնի»: Մինչ կատակը օդին մէջ կը մնար առկախ, ինքը զիւ ծիծաղ մը արձակեց:

«Մայրը միշտ կը մեռնի»: Կատակի ձեւով ըսուած, դառն, սրտաճմլիկ, բազմախառ իմաստով ու իմաստութեամբ ըսուած խօսք մըն է, որ կը հասնի մեր ականջներուն Կորքիի առասպելին ընդմէջէն, եւ ուրեմն անլսելի պիտի ըլլար եթէ կատարած չըլլայինք այս ամբողջ աշխատանքը խնամակալի դերին շուրջ որպէս վկայ, եւ անշուշտ վկան է որ ո՛չ միայն միշտ կը մեռնի, այլ՝ մեռած է արդէն իսկ: Խնամակալը՝ որպէս վկայ:

Ու պատկերը կ'աղաղակէ. դէպի կեանք, դէպի կեանք: Կ'արձանագրէ իր մէջ վկային մահը: Կորքիական շփոթութիւնները մէկ քով դրուած՝ պատկերով տեսանելի կը դարձնէ արուեստի իրավիճակը Սփիւռքի մէջ: Պատկերն է աղաղակողը: Ինչպէ՞ս կ'ըլլայ, որ չէի հասկցած ասկէ առաջ: Լոս Անճելըսի մէջ, այդ օրը, երբ Հրայրին «(translated) Tebi Gyank»ը կը ցուցադրուէր², Միրնան քովս նստած էր, ըսի իրեն. «Ի՛նչ աղուոր է...»: Կարծես առաջին անգամ ըլլալով կը լսէի այդ տողերը, մահէն անդին Վահէին ձայնը կը լսէի, ինծի կը խօսէր: Կ'ըսէր՝ «Մարկ, չէիր հասկցած իմ Դէպի կեանքս...»: Աղուոր էին Վահէին տողերը, կը լսէի զանոնք պատկե-

րին վրայ կատարուած աշխատանքին ընդմէջէն: Պատկերը կ'աղաղակէր, դէպի կեանք: Պատկերը, պատկերները, իրենց աղօտ վիճակով, տեսանելիութեան հասնելու իրենց անկարելի ձգտումով, պղտորուած, ճանաչելի եւ անճանաչելի միեւնոյն ատեն (մէջ ընդ մէջ նաեւ՝ Արտաւագո Փելեշեանէն մէջբերումներով), եւ ուրեմն վկային մահը թելադրելով: Պատկերներուն վրայ աշխատանքին ընդմէջէն, առաջին անգամ ըլլալով՝ վկային մահը կը ցուցադրուէր աչքիս առջեւ: Սփիւռքի իրավիճակը ինքն իր աչքին առջեւ դրուած էր: Կը հասկնաք ինչո՞ւ Նիքիին մահը ինծի համար յարացուցական էր: Բարեկամուհի մը չէր միայն որ հոգին կ'աւանդէր: Ըսի, որ Նիքին Սփիւռքի արուեստին պահապանն էր, որպէս այդ, որպէս Սփիւռքի արուեստ, ո՛չ թէ որպէս հայկական արուեստ Սփիւռքի մէջ: Իր անխուսափելի շփոթութիւններէն եւ ձախողութիւններէն անդին, Սփիւռքի իրավիճակին ներկայացուցիչն էր, վկայի մահուան շեփոխահարը, վերապրողը կերպարողը, «դէպի կեանք» աղաղակը իմաստաւորողը, պատկերի արխիւպահը, տեսանելիութեան ձգտումը եւ անկարելիութիւնը մարմնաւորողը:

Ինչ որ չէք յիշեր հաւանաբար՝ այն է, որ Վահէ Օշականի «Դէպի կեանք»ը մաս կը կազմէ շարքի մը, որուն միաւորներէն մէկը լոյս տեսաւ նախ «Կամ»ին մէջ, «Կամ»ի երկրորդ հատորին մէջ,

² «Դէպի կեանք», (translated) Tebi Gyank ֆիլմը համադրողը Հրայր Անմահունին էր, Վահէ Օշականի ձայնով կարդացուած, Յովհաննէս Սալիպեանի ելեկտրոնային երաժշտութեամբ:

³ Տե՛ս «Կամ» քիւ 2, Փարիզ, 1984, էջ 11-32: «Կամ»ին մէջ տպուածը «Կեանքէն մահ» վերնագիրով բաժինն էր: 1991-ին Լոս Անճելըս լոյս տեսած Արուարձաններ հատորին մէջ յաջորդական կտորներու շարքն է՝ «Դէպի կեանք», «Կեանքին շուրջ», «Կեանքէն մահ», ու «Մահէն անդին»: Դասախօսութեանս ընթացքին՝ սխալմամբ կ'ըսէի, որ «Կամ»ին մէջ տպուածը «Դէպի կեանք»ն էր:

1984-ին: Լման շարքը տպուեցաւ 1991-ին, *Արուարձանները* հատորին մէջ:³ Ինչ-պէ՞ս հասկնալի այն ատեն, որ այդտեղ կատարուածը կրնար նաեւ կապ մը ունենալ պատկերին հետ, տեսանելիութեան չկարենալ հասնելու ճիշին, աղաղակին հետ, խնամակալի բացակայութեան հետ, վկայի մահուան հետ, եւ ուրեմն վերջին հաշուով՝ Սփիւքի իրավիճակին հետ: Վերջին տարիներուն քանի քանի՜ անգամներ Վահէն ինծի նամակով ուզած է համոզել, որ իր բանաստեղծութիւնը նաեւ Սփիւքի իրավիճակին մասին կը խօսէր: Չէի համոզուեր: 1963-ի գիրքը՝ *Քաղաքը* Սփիւքի գրականութեան մէջ անկիւնադարձ մըն էր, գոյութեանապաշտ բնանիւթերու հաւաքածոյ մը կամ արդիական էպոս մը գրելու փորձ մը, այո, բայց չէի տեսներ Սփիւքի իրավիճակին հետ կապակցութիւնը: Ու Հրայր Անմահունիի «Դէպի կեանք»ն ալ ուրեմն չէի հասկնար: Չէի հասկնար պատկերին վրայ կատարուած աշխատանքը, պատկերին ճիշը, դէպի կեանք, մէկ խօսքով՝ չէի հասկնար կապակցութիւնը վկայի մահուան եւ պատկերի ճիշին միջեւ: Իմ անհասկացողութիւնս մինչեւ իսկ արձանագրուած է «Կամ» թիւ 6-ին մէջ, Հրայրին հետ ունեցած զրոյցիս վերջին էջերուն: Քանի մը նմոյշ հոս այդ անհասկացողութենէս.

Երբ «Դէպի կեանք»ը կը կարդա(նք), ձեռով մը տեղ մը իմաստ մը կը կազմուի, նոյնիսկ եթէ մեկնաբանութիւնն է, որ այդ իմաստը կը վերստեղծէ: Ընթերցու-

մի սովորական կացութիւնն է...: Քու աշխատանքդ սակայն, իմ կարծիքով, հակառակ ուղղութեամբ կ'ընթանայ, ... կ'ուղղուի իմաստին դէմ:

Եւ դէպի վերջաւորութիւնը, Հրայրին բացատրութիւններէն ետք նորէն՝

Կը շարունակեմ հաւատալ որ Վահէին բանաստեղծութեան մթնոլորտէն անդին անցած ես այդտեղ, դէպի «մնացուկ»ը, տականքը...: Վահէին բանաստեղծութիւնը չի տարբադադրեր իմաստը: Կը ձգտի իմաստին...:⁴

Մխալ չէր ըսածս, բայց գաղափար չունէի պատկերին վրայ կատարուած կամ կատարուելիք աշխատանքին մասին: Պատկերը, տեսանելիութիւնը, խնամակալի ենթադրեալ գործունէութիւնը, լոյս աշխարհ գալը, վկային մահը, պատկերին եւ վերապրողին միջեւ էաբանական կապակցութիւնը, այդ բոլորին մասին գաղափար չունէի, բնական է: Այս բաժինը կը վերջացնեմ Վահէ Օշականի «Դէպի կեանք»էն քանի մը տող կարդալով.⁵

*Կեանքս մութն է
մէջը կ'իյնամ ամէն քայլի փոսեր
կան ու մէջ մէջի վերջ չունին
ոչ ալ սկիզբ սա տաք ցալին
թանձր ասֆալթ թափեր են
մորթիս վրայ մրջիւններու բանակներ
աշխարհ շալկեր կը պարեն
որո՞ւ հոգը մարդիկ բոպիկ քայ-
քայումի կը վազվռտեն խելայեղ
յետոյ չկան փախեր գացեր
օտարութեան մառանները
ուր զիս պատանդ կը պահեն*

⁴ «Կամ», թիւ 6, Լոս Անճելըս, 2005, էջ 51 եւ 52:

⁵ Կը մէջբերեմ *Արուարձաններ* հատորէն:

*կամ կը թաղեն կամ կը նետեն ան-
կիւն մը*

*միս միմակս լուսանկարչի մութ
սենեակը ներսէն դուրսէն կղպեր են
ցերեկ գիշեր գործ բան չունիս
ֆիլմ լուս՝ չորցուր փակցուր պա-
տին վրայ*

*առանց երբեք ճանչնալու ով է
հոնկէ քեզ կը նայի*

*որո՞ւ ձայնն է բերաններու խո-
րերէն քսան չորս ժամ քստէթները
կը դառնան*

*եթէ կրնաս հասկցիր՝ կէս գիշե-
րին դուռ զարնող կա՞յ աշխարհ գի-
տէ՞թ է ողջ ես*

Լուսանկարչատան մութ սենեակէն դուրս ելք չկայ: Վերապրողը: Մութ սենեակը ներսէն դուրսէն կղպուած, գործ բան չունի, ցերեկ գիշեր ֆիլմ պիտի լուայ, պիտի չորցնէ, պիտի փակցնէ պատերուն: «Բացասական» նախապատկերները չեն վերածուիր երբեք պատկերի, պատկերը որպէս արխիւ չի գտներ իր խնամակալը, չի հասնիր լոյս աշխարհի, չի վերածուիր արուեստի, չի գոյանար մարդոց աչքին, ուրեմն նաեւ՝ մե՛ր աչքին: Չէինք հասկցած, թէ ո՛վ է վերապրողը, իր կերպարը մէջտեղ չէր ելած, նկարի աշխարհին հետ կապակցութիւնը չէր բացայայտուած:

Ո՞վ է վերապրողը: Այն մէկն է, որ ազատա՞ծ է մահէն: Թէ՞ արդեօք այն մէկն է, որ կը վերադառնայ մահէն: Եւ ուրեմն իր կենդանութեանն իսկ՝ կրնայ արտադրել իր մահադիմակը: Ո՞վ կրնայ իր կենդանութեանն իսկ արտադրել իր մահադիմակը, այսինքն իր կենդանութեանն իսկ՝ հրամցնել իր դիմակային պատկերը:

.....

Ուրեմն՝ պատկերը որպէս արխիւ: Ամէն ինչ կրնայ արխիւ դառնալ, ի հարկէ, բայց պատկերը ի բնէ արխիւ դառնալու վիճակուած չէր: Պատկերին արխիւացումը (բառին երկու իմաստներով՝ արարքը որ պատկերը արխիւ կը դարձնէ ու պատմական եղանակաւորումը, որուն հետեւանքով ան արխիւ կը դառնայ) պատահած է ԺԹ. դարուն, դանդաղ կերպով կամ յանկարծակի, լուսանկարչութեան գործողութեամբ: Իսկական յեղաշրջում մըն էր: Այդ յեղաշրջումին տարողութիւնը անմիջապէս չարձանագրուեցաւ երոպական գիտակցութեան մէջ ու արձագանգ չունեցաւ մտածումի աշխարհէն ներս, մինչեւ Ի. դարու երեսունական թուականները: Արխիւացումի յեղաշրջական երեւոյթին առաջին մեծ մտածողը եղած է Վալտեր Բենիամին, որուն պատմական վերլուծումները սկսան սակայն շրջագայիլ ու ընկալուիլ եօթանասունական թուականներուն միայն, հեղինակին անժամանակ մահէն երեսուն տարի ետք, ու իր վերջին շրջանի աշխատասիրութիւնները ձեռագրային վիճակի մէջ մնացած ըլլալուն պատճառով: Յեղաշրջական էր պատկերի լուսանկարչական արխիւացումը ո՛չ թէ որովհետեւ լուսանկարը գեղանկարչութեան հետ կը մրցակցեր (ինչպէս կարծուեցաւ սկիզբը), այլ որովհետեւ կը ստիպէր «պատմութիւն» կոչուածը հնարաւոր դարձնող նախապայմանները հիմնապէս վերաքննելու եւ վերամըտածելու: Բենիամին կ'ուզէր գրել ԺԹ. դարու պատմութիւն մը այդ յեղաշրջումին նկատառումով: Պատմութեան մէջ

պատահող դեպք մը կը դրդէր պատմութիւնը հնարատր դարձնող ապահով հիմքը, ու կը պահանջէր իր կարգին պատմական մօտեցում մը: Իր կեանքին վերջին ամիսներուն գրի առնուած «Պատմութեան մասին դրոյթներ»ուն մէջ Բենիամին բացայայտօրէն պատմութիւնը կը մտածէ լուսանկարչական արխիւացումի մեկնակէտէն դիտելով զայն, ինչ որ դժուար հասկնալի էր բնականաբար մինչեւ անտիպներու լման հրատարակութիւնը: Այսօր ունինք քանի մը կարեւոր ուսումնասիրութիւններ, որոնք կը փորձեն չափուիլ Բենիամինի պատմա-լուսանկարչական մտածողու-

թեան հետ:⁶ Բայց վերջին հաշուով՝ ստունք ալ չեն յաջողիր մեզի բացատրել, թէ ինչո՞ւ պատմութիւնը վերապրողներ կ'արտադրէ, թէ ինչո՞ւ այսօր զայն գրելու-մտածելու պարտականութիւնը ձեռք պէտք է առնեն վերապրողի անունով խօսողները, եւ ո՞չ թէ ըսենք՝ պատմականութեան սկզբունքին անունով կամ պատմութեան ինքնակայ-ենթակային անունով հրապարակ իջնողները: Ու չեն յաջողիր մանաւանդ բացատրել, թէ ինչո՞ւ վերապրողին անունով խօսիլ կ'ենթադրէ հասու ըլլալ պատկերի նորերեւոյթ լուսանկարչական արխիւացումին:

⁶ Ստնց կարգին ամենէն կարեւորն է ըստ իս՝ Eduardo Cadava, *Words of Light. Theses on the Photography of History*, Princeton University Press, 1997: Տե՛ս նաեւ Sigrid Weigel, Walter Benjamin. *Die Kreatur, das Heilige, die Bilder*, Fischer Taschenbuch Verlag, 2008, որուն կայ անգլերէն թարգմանութիւնը, Walter Benjamin. *Images, The Creaturely, and the Holy*, trans. Chadwick Truscott Smith, Stanford University Press, 2013: Թարգմանութեան վերնագիրին մէջ, «պատկերները» առաջին կարգի փոխադրուեր են:

